

अध्याय एक

अध्ययनको परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

समाजको धेरै अस्तित्व जवान पुस्ता संस्कृतिको प्रसारणमा निर्भर गर्दछ । मानव समाज आवश्यकता र essentiality नै परम्परा जारी हुनेछ भनेर हरेक नयाँ पुस्ता विशेष समाजको समूहको बाटोमा प्रशिक्षण दिइएको हुनुपर्छ भन्ने छ । समाज यसको सदस्यहरूलाई प्रशिक्षण दिन्छ, तरिका समाज बाट समाजलाई फरक छ । त्यसैले, शिक्षा समाजको सदस्य तालिम आवश्यकता पूरा गर्न तरिकाको रूपमा विकास गरिएको छ (आचार्य, (२०६८) ।

शिक्षा सामाजिक परिवर्तनको वाहक हुनुका साथै सामाजिक मान्यताहरूको संरक्षण र सुधारको वाहक पनि हो । शिक्षा त्यस्ता सशक्त माध्यम हो, जसबाट सभ्य समाजप्रति उत्तरदायी व्यक्तिहरू तयार गर्नुको साथै उक्त समाजको विकास तथा सुधारमा ठूला टेवा मिल्दछ (अधिकारी, २०४६) ।

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय “सबैका लागि शिक्षा”, “जीवनपर्यन्त शिक्षा” जस्ता नारालाई वास्तविकतामा परिवर्तन गर्न र गुणात्मक वृद्धि गर्दै लैजाने उद्देश्यले आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम (दोस्रो चरण १९९९-२००४) लागू गरेका थियो । यसले आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना प्रथमका उपलब्धीहरूको समीक्षा गरेर आगामी कार्यक्रमहरूलाई ४० जिल्लाबाट बढाई ७५ वटै जिल्लामा पुर्याउने लक्ष्य अनुसार क्रमशः पहिला वर्ष ४८ जिल्ला, दोस्रो वर्ष १२ जिल्ला र तेस्रो वर्ष बाँकी १५ जिल्लामा यो कार्यक्रम संचालन गरिएको छ । समुदायमा शिक्षाप्रति जनचेतना जगाउने उद्देश्यले समुदाय परिचालन कार्यक्रम र निरक्षर जनसमूहलाई साक्षर गराउन उद्देश्यले साक्षरता कार्यक्रम संचालन गरेका छन् (शिक्षा मन्त्रालय/आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम, २०६०) ।

महिलाको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण गरी देश विकासमा महिलाका सक्रिय सहभागिता गराउने उद्देश्यले स्थापना भएको राष्ट्रिय महिला आयोगले उक्त उद्देश्य परिपूर्तिका निमित्त महिला शिक्षाको अपरिहो र्य आवश्यकतालाई स्वीकार गरी यस आयोगका आगामी कार्यक्रमको प्राथमिक क्षेत्रमा “महिला र शिक्षा” लाई पनि

उल्लेख्य रूपमा समावेश गराइएको छ भने अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले पनि प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम, महिला साक्षरता प्रथम, महिला साक्षरता दोस्रो, साक्षरोत्तर कार्यक्रम, वैकल्पिक विद्यालय कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गरी महिला शिक्षालाई योगदान दिँदै आइरहेको छ (राष्ट्रिय महिला आयोग, २०६८) ।

नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, अन्तर्गत महिला शिक्षा शाखाले पनि महिलाको शैक्षिक उत्थान र विकासका निमित्त विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आइरहेको छ, जस अनुसार राष्ट्रिय छात्रवृत्ति कार्यक्रम, आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम लगायत अन्य विविध कार्यक्रमहरू समावेश गरिएको छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०६०) भने छात्राका न्यून सहभागिता र नियमिततामा सुधार ल्याउन प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा न्यूनतम एकजना महिला शिक्षिकाको दरबन्दी रहने व्यवस्था शिक्षा नियमावली २०४९ को नियम १४७ मा गरिएको छ ।

महिलाको शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याई नेपालको दीर्घकालीन राष्ट्रिय योजनाका अवधारणामा लैङ्गिक समानतालाई सुनिश्चित गर्न र महिला दलित, अपाङ्ग र पिछडिएका वर्गको अवस्थालाई ध्यानमा राखी गुणस्तरीय शिक्षामा उनीहरूको पहुँच बढाउन विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने लक्ष्य तेह्रो योजनामा पनि उल्लेख गरिएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७०) । तेह्रो योजनाका क्षेत्रगत अवधारणा अन्तर्गत महिला शिक्षाको सम्बन्धमा भनिएको छ । लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरणको उद्देश्य हो सिल गर्ने महत्वपूर्ण माध्यम शिक्षा हो, तर शिक्षा क्षेत्रमा ठूला लैङ्गिक दूरी रहेको छ । महिला साक्षरतामा कमी, छात्राहरूको भर्ना दरमा कमी, प्राविधिक शिक्षामा महिला सहभागितामा कमी, पढाइ छोडने छात्राका संख्या बढी, महिलाको निमित्त खेलकूद क्लवहरूको संख्यामा कमी, कुल शिक्षक संख्यामा २६ प्रतिशत मात्र महिला शिक्षिका रहेको जस्ता वर्तमान अवस्था रहेको छ । तसर्थ यिनको सुधार गर्न सम्बन्धित क्षेत्रहरू बीच नीतिगत र कार्यगत समन्वय बढाई लैङ्गिक अन्तर कम गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा महिला शिक्षा माध्यमिक स्तरसम्म अनिवार्य गर्ने, पाठ्यक्रममा लैङ्गिक दृष्टिकोण समावेश गर्ने, महिला छात्रवृत्ति तथा महिला छात्रावासका विस्तार गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गरिएको छ । साथै तालिम र व्यवस्थापन हस्तान्तरण गर्नु पर्दा महिलाको सहभागिता तथा लैङ्गिक संवेदनशिलताको विषय समाहित गरिनुपर्ने, विद्यालय नपठाउनुलाई सामाजिक अपराध

मान्नुपर्ने, सुत्केरीको कारण परीक्षा दिन छुटेका छात्राहरूको लागि निश्चित समयभित्र परीक्षा लिने व्यवस्था हुनुपर्ने र महिलाको निमित्त छुट्टै राष्ट्रिय खेलकुद आयोजना गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ (अधिकारी, २०४६) ।

व्यक्तिले शिक्षण संस्थाका विभिन्न तहमा आवद्ध हुँदा तह अनुसार विभिन्न ज्ञान, विज्ञान, साहित्य र दर्शनका कुराहरू सिक्दछ । विभिन्न समाज र संस्कृतिको स्वरूपबारे, विभिन्न आदर्श नियम र सिद्धान्त बारे सिक्दछ । विभिन्न व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत एवं सामाजिक कार्यका विभिन्न पक्षहरूलाई शैक्षिक संस्थाबाट व्यक्तिले पनि सिक्दछ । व्यक्तिगत जिवनीको अध्ययनबाट पनि व्यक्तिलाई आफूलाई परिवर्तन गरेका हुन्छन् । व्यक्ति, सभ्य, सुसंस्कृत र दार्शनिक बन्नका लागि शिक्षाको ठूलो योगदान रहन्छ । शिक्षाकै कारण व्यक्तिले समाजमा आफ्नो स्थान बनाउँछ । एउटा आदर्श मानिस शिक्षाकै कारण बन्न सक्छ ।

सामाजिकीकरणका प्रक्रियामा अनौपचारिक रूपमा छोरीलाई परम्परागत मूल्य मान्यताका आधारमा स्कूल नपठाउने वा सामान्य स्कूल कलेज पठाउने प्रचलन पनि छ । यो अवस्थामा छोरोमा कमै देखिन्छ । आज हो म्रो समाजमा नर्स पढ्ने, मानवीकी र शिक्षा निकायमा पढ्ने विद्यार्थीको संख्या केटीको बढी छ भने विज्ञान पढ्ने वा अन्य टेक्नीकल विषयमा केटाहरूको सहभागिता बढी छ । यो पारिवारिक विभेदका कारणबाट मात्र नभई हो म्रो सामाजिक साँस्कृतिक मूल्य मान्यताका कारणबाट पनि हुने गरेको छ । छोरीहरू जागिर खानु हुँदैन वा घरवाहिर बस्नु हुँदैन भन्ने मान्यताले पनि यस प्रकारका अवस्था सिर्जना गर्दछ । यस प्रकारको अवस्था सिर्जना हुनुमा हो म्रा पाठ्यक्रम, सिकाई प्रणाली पनि जिम्मेवार छन् । उदाहरणका लागि साना नानीहरूले पढ्ने पुस्तकमा महिलाले शिक्षिका नर्स, गृहणी, नृत्याङ्गना बनेर कार्य गरेको तस्वीरहरू राखिएको छन् भने पुरुषहरू डाक्टर, पाइलट जस्ता कार्य गरेको उदाहरण दिइएको छ । यसले पनि लैङ्गिक विभेदपूर्ण सामाजिकीकरणलाई सहयोग गरेको छ । यसैको परिणाम हुनसक्छ, नेपालमा गृह विज्ञान महिलाहरू मात्र पढ्छन् । (दास, २०५३) ।

शिक्षा दुई प्रकार हुन्छन्

१) औपचारिक शिक्षा

२) अनौपचारिक शिक्षा

शिक्षालाई समाजशास्त्रीय सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट परिभाषा गर्दा यसरी गर्न सकिन्छ ।

Functionalism: शिक्षाले समाजको लागि धेरै कार्य गर्दछ । यी कुराहरु (क) समाजीकरण, (ख) सामाजिक एकीकरण, (ग) सामाजिक स्थान, र (घ) सामाजिक र साँस्कृतिक नवीनता समावेश गरिएको हुन्छ । Latent कार्य उच्च विद्यालय विद्यार्थीहरूले पूर्ण (समय श्रम शक्ति बाहिर राखेर नै बाल हेरविचार, साथीहरूको सम्बन्ध स्थापना, र lowering बेरोजगारी समावेश गरिएको हुन्छ । शैक्षिक संस्थाहरूले समाजमा हो नि पुऱ्याएको हुन्छ, किनभने समाजमा समस्याहरू यी सबै कार्य पूर्ण पूरा गर्न सकिदैन ।

द्वन्द्व सिद्धान्त : शिक्षाले ट्र्याकिङ र मानकीकृत परीक्षण र यसको प्रभाव प्रयोग “लुकेका पाठ्यक्रम” मार्फत सामाजिक असमानता बढाउँछ । यस प्रकारको सामाजिक असमानता स्कूल आफ्नो कोष र सिक्ने अवस्थामा व्यापक फरक र असमानता अझ बढ्छ, भन्ने सिक्ने असमानताहरु सिर्जना हुन् ।

प्रतीकात्मक (interactionism) :यो दृष्टिकोणले खेल मैदानमा, कक्षा कोठामा, र अन्य विद्यालयमा सामाजिक अन्तरक्रियामा केन्द्रित गर्दछ । विशिष्ट अनुसन्धानबाट विद्यालयमा सामाजिक अन्तरक्रिया लिङ्ग भूमिकाको विकास असर र बौद्धिक क्षमता शिक्षकहरू’ pupils को आशा’ pupils ले कति सिक्ने भन्ने पत्ता लगाएका छन् । केही शैक्षिक समस्या सामाजिक अन्तरक्रिया र आशामा आफ्नो आधार निश्चित छ । (Book Archive 2012)

माथिका छलफलले के देखाउँछ भने नेपाल सरकारले महिला शिक्षाको क्षेत्रमा विभिन्न अवसरहरू प्रदान गरेको छ । शिक्षाको समुचित विकासका निमित्त नेपाल सरकारले प्रशस्त लगानी गरेको पाइन्छ । महिला शिक्षाको निमित्त यथेष्ट रकम परिचालनमा क्रमशः वृद्धि हुनुले सकारात्मक संकेत दिए भने शिक्षा क्षेत्रमा सरकारले समुचित लगानी गरी शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई सर्वोपरि महत्व दिएका प्रष्ट हुन्छ ।

नेपालमा राज्यले तय गरेको योजना तथा नीतिहरूको प्रभाव शैक्षिक सहभागिता बढाउने सन्दर्भमा सहयोगी देखिए पनि वर्तमान समयमा महिलाहरूको शैक्षिक स्थितिका बारेमा अध्ययन हुनुपर्दछ। शैक्षिक क्षेत्रमा समग्र महिलाहरूको सहभागितामा आइपर्ने बाधक तत्वहरूको पहिचान गरिनु पर्दछ। उक्त बाधक तत्वहरूलाई न्यूनिकरण गर्न थप शैक्षिक कार्यक्रमहरूको विकास एवं सञ्चालन गरी महिलाको शैक्षिक स्तरलाई सुधार गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत शोधकार्यले नेपाली महिलाहरूका शैक्षिक स्थितिहरू र पहुँचको अन्तर बारेमा खोजमुलक अध्ययन गर्नेछ। शैक्षिक विकासमा महिलाहरूको सहभागितालाई बञ्चित गराउने सामाजिक तथा साँस्कृतिक चुनौतीहरूको विश्लेषण समेत गर्नेछ।

नेपालमा शिक्षा विगतमा संस्कृत थियो। यो आदान प्रदान गर्न हो। सेन्ट र Sages, धार्मिक शिक्षकहरू, प्रयोग नैतिक पाठ रूपमा शिक्षा प्रदान गर्न शिक्षाको क्रम बचाउनको लागि कमाउन प्राप्त गर्न डिग्री प्राप्त गर्न तरिका संग विशेष छ। यो राणा अवधि यसको परिवारका सदस्यहरूले मात्र र धेरै केहि कलेज राणा शासन विरुद्ध सम्भावित विद्रोह जोगिन सामाजिक, राजनीतिक सुधारको एक भागको रूपमा खोलिएको थियो। सीमा केही विद्यालय खोल्ने संग शिक्षा प्रदान, पंचायत युग बरु स्कूल र कलेज मा अपेक्षाकृत ठूलो भर्ना संग आधुनिक शिक्षा प्रणालीमा आधारित थियो। पोस्ट Jana आन्दोलको म निरक्षरता दरमा उल्लेखनीय गिरावटसंग निजी क्षेत्रमा कलेज र विद्यालयको mushrooming विशेषता गरिएको छ। पोस्ट 2046 अवधिमा शिक्षा उन्नत र आधुनिक शिक्षा प्रणाली साना जनसंख्या पश्चिमी मानको परिचय संग आधुनिक शिक्षा ठूलो संख्या प्रदान र ठूलो विस्तार गर्न आवश्यक छ संग nurtured भइरहेको छ। (दास, २०५३)

१.१.१ नेपाली महिलाको पहुँच

नेपाली महिलाको पहुँच कुनै पनि तह र विषयमा पछाडी छैन भन्ने कुरा विगतको इतिहो सलाई केलाउँदा पनि थाहो हुन्छ नेपाली महिलाहरूले सिन्दुर मात्र पुछेनन् बलात्कृत मात्र भएनन् रगत मात्र वगाएनन् दुखद घटनाले हृदयलाई छिया छिया मात्र पारेनन् पटक पटक युद्ध मोर्चामा लडेर देखाइ रहेका छन्। जसको उदाहरण स्वरुप नेपाली महिलाले हिजोको राज्यसत्ता र पितृसत्ताको जातोमुनि पिसिएरै भएपनि राष्ट्रको पुनित अवसरमा सधै पुरुषको साथमा हो तेमालो गरेर लडाई लड्न सफल भएको इतिहो स नेपाली समाजलाई प्रत्यक्ष रुपमा देखाएका छन्। साथै विश्वका सामु नेपाली महिलाको वहो दुरीपनाको नमुना

प्रस्तुत गरेका छन् । राज्यको संरचनामा सेनाको ठाउँमा सेनाको रूपमा, कर्मचारीको ठाउँमा कर्मचारीको रूपमा, स्वास्थ्यकर्मी, विद्यार्थी, कानुनी राजनीतिक नेता र कार्यकर्ताको रूपमा र आर्थिक पक्षको सहयोगमा परिवार समाजदेखि राष्ट्रसम्मको सहयोग हुने खालको काममा नेपाली महिला कुनै पनि कुरामा सम्पूर्णताको वावजुद परिवर्तनको पाटोमा पछाडी परेका छैनन् । गरेर देखाएका छन् । यस अर्थमा भन्न सकिन्छ, नेपाली महिलाहरु व्यक्तिगत रूपमा पुर्ण पहुचवाला छन् तर संविधान र कानुनले महिलाको पहो चुलाई प्रोत्साहनको सट्टा दबाउने काम गरिरहेको छ । यस्तो स्थितिमा नेपाली महिलाहरुले आफ्नो वहो दुरीपना देखाइसकेका छन् । र उक्त वहो दुरीलाई राजनैतिक दलहरुले पनि मनन गरेर संवैधानिक रूपमा ३३ प्रतिशतको सम्पूर्णता ४० प्रतिशतको समावेशीकरण भन्ने सवाल राखे तापनि ५० प्रतिशतको लागि पहलकदमी गर्नुपर्ने अवस्था हो भो अगाडी छ । नेपाली महिलाले घर, समाज, र राष्ट्रसम्म समान अधिकार पाउने खालको पहो चु पुऱ्याउने अपेक्षा राखेको हुनाले उक्त अपेक्षा पुर्ण रूपले पुरा हुने खालको संविधान निर्माण गरिनुपर्ने चुनौति हो भो अगाडी उभिएको छ (खनाल, २०६६) ।

१.१.२ वर्तमान महिलाको स्थिति

वर्तमान महिलाको स्थितिलाई हेर्दा तथ्याङ्क विभागको २०६१ को आंकडा अनुसार नेपालमा २ करोड ३१ लख ५१ हजार ४ सय नेपालीको वसोवास छ । जसमा १ करोड १५ लाख ८७ हजार ५ सय २ महिला छन् । भने १ करोड १५ लाख ६३ हजार ९ सय २१ पुरुष छन् । निर्वाचन आयोग २०६५ को आंकडा अनुसार संविधानसभाको चुनावमा मतदाताको संख्या पनि पुरुषको तुलनामा महिला अधिक पाइयो भने सभासद संख्या ६०१ म पुरुषको संख्या ४०४ तुलनामा महिलाको संख्या १९७ संख्या थोरै भएको छ । यसरी संख्यात्मक रूपमा वढि देखिएका महिलाको स्थितिलाई केलाउदा पहिला महिलाको अवस्था पुरुष भन्दा दयनीय अवस्थामा रहेको थियो (राष्ट्रिय महिला आयोग २०६५) ।

१.१.३ नेपाली महिलाको सामाजिक क्षेत्रको स्थिति

विगत नेपाली महिलाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने आजको भन्दा निकै दयनिय अवस्थामा थियो महिलाको अवस्था । हरेक क्षेत्रमा पुरुषको तुलनामा महिलाले अन्याय र अत्याचार भोग्नु परेको थियो । आज पनि कतिपय ठाउँमा महिलाको स्थिति यथावतनै छ ।

आम महिलाहरूले आफुले जन्माएको छोरासरह अधिकार पाएका छैनन्, एकै विछ्यौनामा सुत्ने श्रीमान सरह घरको दायित्व र अधिकार पाएका छैनन्, सधै नातेदार, सासु ससुराको र लोग्नेको निमित्त दासी जिवन विताउँदा भोगेको उत्पीडनले गर्दा नेपाली महिलाहरूलाई लड्न सीकायो र युद्ध मैदानमा वन्दुक समात्न समेत पुऱ्यायो । यहि अवस्थाले गर्दा महिलाहरूलाई राज्य ब्यवस्थाको चुनौति दिने एकाधिकार र अधिकारको आवाज उठाउने, संगठित हुने र वर्ग संघर्षको वाटोमा लाग्न बाध्य भए । त्यसैले महिलाहरू सामाजिक, सास्कृतिक, आर्थिक क्रान्तिमा महिलाहरूले अभै पनि लड्नु पर्ने बाध्यता छदैछ । (तिवारी, २०६५, १०२-१०३)

१.१.४ शिक्षा र रोजगारको क्षेत्रमा महिला

शिक्षा र रोजगारका क्षेत्रमा महिलाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने साक्षर महिलाको संख्या ५७.४ प्रतिशत मात्र छ । शिक्षित हुन अर्थात उच्च शिक्षा हो सिल गर्नेको संख्या अझ न्युन छ । प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा एक शिक्षिका अनिवार्य गर्ने नीतिले प्राथमिक तहमा भने त्यसको राम्रो प्रभाव परेको देखिन्छ । तर माध्यामिक तहमा ११.३ प्रतिशत र नि. मा. वि तहमा १८.९ महिला कार्यरत रहेको देखिन्छ । पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको सहभागिता नीति निर्माण तहमा महिलाको पहुँच खासै देखिएको छैन । कुल कृषि योग्य जमिनको ४.४ प्रतिशत जमिनमा मात्र महिलाहरूको स्वामित्व देखिन्छ । घरमुलिका रूपमा महिलालाई हेर्दा केवल १४.९ प्रतिशतमात्र भेटिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पनि समावेशीको नाममा राखिएको महिलाको समानुपातिक संख्या पुरुषको तुलनामा नगन्य छ । रोजगारीमा महिलाको अवस्था हेर्दा त्यस्तै दयनीय छ । १७.५ प्रतिशत महिला कृषि क्षेत्रमा रोजगार छन् । भने निजामति सेवामा भन्दा ९.१६ प्रतिशतमात्र महिला रोजगार छन् । सर्वोच्चदेखि जिल्ला तहसम्म कार्यरत २०० जना न्यायधिशमा महिला न्यायधिशको संख्या केवल ५ मात्र छ । न्यायसेवामा कार्यरत विशिष्ट श्रेणीमा महिलाको उपस्थिति सुन्य छ । न्याय समुहदर्फ करिव २०५ जनामा २ जना महिला कार्यरत छन् । त्यस्तै कानून समुहमा कार्यरत ४६ जना मध्ये २ जना सरकारी वकिल समुहमा कार्यरत १०४ जना मध्ये २ जना महिला कार्यरत छन् । यसरी महिलाको समग्र स्थिति पुरुषको तुलनामा विगतदेखि वर्तमानसम्म नाजुक रहेको स्पष्ट हुन्छ । (राष्ट्रिय महिला आयोग २०६५ , १०३-१०५)

१.२ समस्याको कथन

नेपालजस्ता विकासोन्मुख देशमा महिला वर्ग अझै अशिक्षा र अज्ञानताको अन्धकारमा रहनाले एकातिर पारिवारिक सुख, सुविधा र सन्तुष्टिका स्थितिबाट बञ्चित छन् भने अर्कोतिर यसले देश विकासमा ठूलो अवरोध ल्याएका छन् । CBS (2011) का अनुसार कुल जनसंख्याको ५१.४% महिलाको जनसंख्या भए पनि महिला साक्षरता (५७.४%) भने पुरुषको (७५.१%) तुलनामा अत्यन्तै थोरै रहेको छ । महिला शिक्षित भएमा मात्र सामाजिक सुधार हुनाका साथै राष्ट्रको उत्थान हुने हुनाले उनीहरूको पछ्यौटेपन हटाउन जरुरी छ । शिक्षा विना मानिसमा बौद्धिक तथा आन्तरिक गुणको विकास हुन सक्दैन । साथै अशिक्षित व्यक्तिहरू भएको देशमा कुनै पनि विकास सम्भव हुन सक्दैन । त्यसैले पुरुष सरह महिलाहरू पनि शिक्षित भई देशको प्रगतिको पथमा लम्किनु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपालमा पुरुषको तुलनामा महिलाको शैक्षिकस्तर कम हुनुमा महिलाहरू घरायसी काम र कृषिमा बढी समय बिताउने भएकोले शिक्षा र ज्ञान बटुल्ने काममा पछि परेको देखिन्छन् । अर्कातिर छोरी अर्काको घरमा जाने जातलाई किन खर्च गर्ने ? जस्ता रुढीगत संस्कार पनि जिम्मेवार तत्वको रूपमा रहेको छ । शिक्षा तथा अवसरको कमिले महिलाहरू नीति निर्माण गर्ने र निर्णायक क्षेत्रमा पुग्न सकेका छैनन् । वास्तवमा न्यून शैक्षिक अवस्थाले महिलाहरूको सीप र क्षमतालाई सीमित पार्नेमात्र नभई उनीहरूको स्वास्थ्यको साथै सार्वजनिक क्षेत्रमा हुन क्षमतापूर्ण सहभागिता, कानूनी हकको अभ्यास, संवैधानिक हक खोज्ने काममा समेत अवरोध ल्याउँछ । महिलाको शैक्षिक स्थिति उच्च भएको खण्डमा महिला र पुरुषको स्थिति लगभग उस्तै देख्न सकिन्छ । अशिक्षाको कारण महिलाहरू पुरुषमा निर्भर रहनु परेको छ । शिक्षाको अभावमा महिलाहरू आत्मनिर्भर हुन सकेका छैनन् । नेपाली महिलाहरू अशिक्षाको कारण हीनताबोधको शिकार भएका छन् । वर्तमान अवस्थासम्म पनि महिलाहरूका शैक्षिक अवस्थामा खासै सुधार हुनसकेका छैन (श्रेष्ठ, २०६६)

शिक्षामा लैङ्गिक समानता आजको आवश्यकता हो, जसको परिपूर्ति महिलालाई शैक्षिक क्षेत्रमा आवद्ध गराउन सकेमात्र हुन सक्छ । महिलाप्रतिको भेदभावजन्य व्यवहो रले शैक्षिक अभिवृद्धिको विषय उपेक्षित बनेको छ । शिक्षामा सबैको पहुँच र सहभागिता नहुँदा सामाजिक साँस्कृतिक भेदभाव, आर्थिक असमानता, लैङ्गिक विभेद जस्ता विसंगतिहरूका

जन्म हुनुका साथै अवसरहरूमा पहुँच नहुने अवस्थाको सृजना हुने गर्दछ । महिलालाई विकासको मूल प्रवाहको निर्णय तहमा सहभागी नगराउञ्जेल लैङ्गिक समानताले कदापि पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैन (भट्टचन, २०५६)

अशिक्षाको कारण महिलाहरू पुरुषमा निर्भर रहनु परेको छ । शिक्षाको अभावमा महिलाहरू आत्मनिर्भर हुन सकेका छैनन् । नेपाली महिलाहरू अशिक्षाको कारण हीनता बोधका शिकार भएका छन् । यस अवस्थाबाट मुक्ति पाउन र देश विकासमा महिला सहभागिता बढाउन महिला शिक्षामा जोड दिई रोजगारमूलक र व्यवसायिक शिक्षा दिनु आवश्यक छ (भट्टराई, २०६०) ।

तथापि, महिला शिक्षाको लागि आवश्यक योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्नु पूर्व यसको वास्तविक समस्याहरू पहिचान गर्न जरुरी हुन्छ, जुन कार्य अनुसन्धानको प्रमुख विषय हो । विभिन्न अध्ययन तथा प्रतिवेदनहरूका आधारमा यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ कि पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर छ । सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक क्षेत्रमा उनीहरूको सहभागिता कम छ । सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट यस अवस्थामा परिवर्तन ल्याउनका लागि प्रशस्तै कार्यहरू गरिएका छन् । तर अपेक्षित परिणाम हो सिल हुन सकिरहेको छैन । यस शोध कार्यले महिलाको शैक्षिक स्थिति तथा महिला शिक्षाको बाधक तत्वहरूको पहिचान गरी वास्तविक समस्या केलाउने प्रयास गरिएको छ । सर्वप्रथम, अध्ययन क्षेत्रभित्रका घरधुरी उत्तरदाताहरूको वस्तुस्थिति र महिलाहरूको वास्तविक शैक्षिक अवस्था के छ ? भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । वास्तविक शैक्षिक अवस्थाको जानकारी बिना उत्तरदाताहरूको साक्षरताको स्थिति, शिक्षाप्रति उनीहरूको धारणा, महिला शिक्षाको विषयमा निर्णायक भूमिका र महिला शिक्षालाई प्रभाव पार्ने बाधक तत्वहरूको बारेमा निर्यात गर्न सकिदैन । त्यसैगरी, महिलाहरूमा पनि कुनै उमेर समूह र जातजातिका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था के कस्तो छ ? भन्ने तथ्य यस शोधले पत्ता लगाएको छ । धेरै अध्ययनहरूको निष्कर्षले कुनै उमेर र जातजातिका महिलाहरू शैक्षिक अवसरबाट बञ्चित छन् भन्ने तथ्य औल्याएका देखिदैन । यसका पछाडि ती अध्ययनहरूले समग्र महिलाहरूको अवस्थालाई एकै रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो । महिलाहरूलाई शैक्षिक अवसरबाट बञ्चित गर्ने तत्वहरू पहिचान गर्न जरुरी छ । अन्यथा शैक्षिक अवसर सृजना गर्ने कुनै पनि योजना तथा कार्यक्रमहरू

प्रभावकारी हुन सक्दैनन । यो अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा मलाई निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ :

१. अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक तथा आर्थिक विषय वस्तुस्थिति के कस्ता अवस्थामा रहने छन् ?
२. महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति के र कस्ता अवस्थामा रहेका छन् ?
३. महिलाहरूको शैक्षिक उन्नतीलाई प्रभावित पार्ने के कस्ता सामाजिक तथा साँस्कृतिकतत्वहरू जिम्मेवार रहेका छन् ?

१.३ अध्ययनको महत्त्व

यो अध्ययनमा अध्ययन क्षेत्रका लागि काठमाडौं जिल्ला कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं ५ स्थित 'खासीबजार' भन्ने स्थानलाई लिइएको छ । ऐतिहो सिक, भौतिक, सामाजिक एवं पर्यटकिय दृष्टिकोणले चर्चित क्षेत्र मध्येका एक कीर्तिपुर नगरपालिका पनि हो । कीर्तिपुर नगरपालिकाका पूर्वतिरबाट वाग्मती नदी तथा ललितपुर उपमहो नगरपालिका, पश्चिमबाट मच्छेगाउँ गाविस, उत्तरबाट तिनथाना गाविस, र दक्षिणबाट चाल्नाखेल गाविस रहेको छ । कीर्तिपुरलाई नेवारी भाषामा 'किपु' र यहाँ बस्ने बासिन्दाहरूलाई 'किपुमित' भनेर भन्ने गरिन्छ । यस कीर्तिपुर नगरपालिकालाई १९ वटा वडामा विभाजन गरिएको छ भने काठमाण्डौं जिल्लाको निर्वाचन क्षेत्र नं. १० अन्तर्गत पर्दछ । यस नगर क्षेत्रभित्र बहुसंख्यक नेवार लगायत अल्पसंख्यकमा ब्राम्हण र क्षेत्रीलगायत अन्य जातजातिहरूको बसोबास रहेका छ । नगरका वडा नं. १ र २ पूर्ण विकसित बजार क्षेत्रका रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ भने बाँकी वडाहरूमा आवास क्षेत्र एवं कृषि क्रियाकलाप नै मुख्य रहेको पाइन्छ (नगर प्रोफाइल, २०६६) ।

कीर्तिपुर नगरपालिकालाई नै अध्ययन क्षेत्र बनाउनुको मुख्य कारण अनुसन्धान कर्ताको निरन्तर पहुँच भइदिनु हो । अध्ययनको लागि महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था विर्षयवस्तु छानिनुमा अनुसन्धानकर्ताको आफ्नै रुचिको विर्षय हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालय जस्ता गरिमामय शैक्षिक संस्था यसै कीर्तिपुर नगर क्षेत्रमा रहेको छ । नगरभरी विभिन्न

आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरू यस क्षेत्रमा प्रसस्त हुनुले यहाँ शैक्षिक वातावरण छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यो अध्ययनको सामान्य उद्देश्य भनेको काठमाण्डौं जिल्ला कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं ५ खासीवजार स्थित बसोबास गर्ने महिलाहरूको शिक्षामा पहुँचका अवस्थाका बारेमा अध्ययन गर्नु हो । यसका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहने छन् :

- क) अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनु,
- ख) महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था प्रस्तुत गर्नु,
- ग) शिक्षाको पहुँचमा सहज बनाउने तथा अवरोध गर्ने तत्वहरूको पहिचान गर्नु ।

१.५ अध्ययनको सीमा

जुनसुकै विषय बस्तुहरूमा गरिने अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूको आ-आफ्नै सीमा तथा कमीकमजोरीहरू हुन्छन् । यही सीमाहरूको आधारमा अध्ययनलाई सीमाबद्ध गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । अनुसन्धान कार्य सदैव निश्चित अवधि, निश्चित ठाउँ र निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने कार्य भएको हुदाँ अनुसन्धान कार्यको मूल्य, मान्यता एवं अवधारणा अवश्यक हुन्छन् । यस शोधपत्रमा पनि अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत, साधन र समयका सिमितताको कारण केही सीमा तथा कमजोरीहरू अवश्य रहेका छन् । खासगरी यो अनुसन्धान समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार गरिएको हो । काठमाडौं जिल्लाको कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित खासीवजार टोलका महिलाहरूका शैक्षिक स्थिति सम्बन्धमा मात्रै यो अध्ययन सिमित गरिने भएकोले यो अनुसन्धानबाट प्राप्त हुने निष्कर्ष अन्य ठाउँका महिलाहरूको शैक्षिक स्थितिसँग दाँजेर हेर्न नमिल्ने पनि हुन सक्दछ ।

१.६ अध्ययनको संगठन

यस अध्ययनमा सात अध्यायहरू हुनेछन् । अध्ययन एकमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, अध्ययनको समस्या एवं कारण, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व र अध्ययनको सीमा

उल्लेख गरिएको छ । अध्याय दुईमा सन्दर्भ सामाग्री अवलोकन उद्धृत गरिएको छ । अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधिलाई समेटिने छ । अध्याय चारमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय उल्लेख गरिएको छ । अध्याय पाँचमा नेवारी समुदायको परिचय र नेवारी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । अध्याय छ निष्कर्ष तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुई

साहित्यको समिक्षा तथा साहित्यको पुनरावलोकन

समाजमा महिलाहरू सम्बन्धि विभिन्न किसिमका अध्ययन अनुसन्धान लामो समयदेखि नै भइरहेको छ । यसै शिलशिलामा विभिन्न समयमा भएका अध्ययन अनुसन्धानको समिक्षाले भावी अध्ययनलाई समेत सहयोग पुऱ्याउँछ । समाज परिवर्तनशील हुनाले हिजोको अनुसन्धान आजको समाजमा लागु नहुन पनि सक्दछ वा नयाँ अनुसन्धानले स्थापित तथ्यले पुरानोलाई विस्थापित गर्दछ । एकै समयमा भएको विभिन्न अनुसन्धानको नतिजा पनि एकै किसिमको भएमा सत्यताको नजिक पुग्न सकिन्छ । यस अध्ययनले समेत विगतमा महिलाहरूको अवस्था तथा समस्याको पृष्ठभूमिमा रहेर सम्बन्धित विषयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा भएका अध्ययन अनुसन्धानको तथ्यहरूलाई केलाउने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

२.१ सैद्धान्तिक अवधारणा

आज विज्ञानको विकासका साथसाथै विनासका सम्भावनाहरू पनि विकसित हुँदै गईरहेका सन्दर्भमा महिलावादीहरू बढी चिन्तित देखिन्छन् । विज्ञानले वातावरणमाथि पारेका नकारात्मक प्रभावको परिणामस्वरूप महिलाहरू बढी नै प्रभावित बनेको तथ्यलाई महिलावादीहरूले अगाडि सारेका छन् । समकालिन महिलावादी सिद्धान्तहरूमा:-उदार महिलावाद (Liberal Feminism) मार्क्सवादी महिलावाद (Marxist Feminism), आमूल महिलावाद (Radical Feminism), समाजवादी महिलावाद (Socialist Feminism), मनोविश्लेषक महिलावाद (Psycho Analytic Feminism) आदि प्रचलनमा रहेका छन् ।

महिलाका सम्बन्धमा Women In Development (WID), Women And Development (WAD),/ Gender And Development (GAD) जस्ता अवधारणाहरू विकास भएका छन् । विकासमा महिला (WID) खासगरी अमेरीकी उदारवादी महिलाहरूले सन् १९७० को दशकपछि अघि सारेको अवधारणा हो । महिलाको विद्यमान अवस्थामा सुधार ल्याउन महिलालाई विकास योजनाहरूमा सहभागी गराउनु, स्रोतहरूमाथि महिलाहरूको पहुँच बढाउनु, महिला शिक्षा र स्वास्थ्यमा जोड दिनुपर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । विशेषगरी विकास प्रक्रियामा ग्रामीण महिलाहरूलाई एकीकृत गराउन सक् महिलाहरूका समस्या

धेरैजसो सवालमा समाधान हुने निष्कर्ष यस अवधारणाले गरेको छ । त्यसैगरी महिला र विकास (WAD) को अवधारणा सन् १९७० को दशकको उत्तरार्धमा विकास भएको हो भने सामाजिक लिङ्ग र विकास (GAD) को अवधारणा सन् १९८० को दशकमा WID /WAD को कमजोरी पक्षलाई सच्याउने क्रममा फराकिलो अवधारणा आएको हो । यस अवधारणाले आधुनिकीकरणको सिद्धान्तले आत्मसाथ गरेको विकासको प्रकृया जुन माथिवाट तल जाने संयन्त्रमा आधारित थियो, त्यसका विरुद्धमा तलवाट माथि जाने संयन्त्रलाई जोड दिन्छ । विशेषगरी यो समताउन्मुख सिद्धान्तमा आधारित छ । यसले समानता र समता दुवै पक्षलाई महत्व दिदै न्यायिक समताले लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्न सक्दछ भन्ने मत राख्दछ । अर्कातिर कल्याणकारी अवधारणा तथा आधारभुत आवश्यकता परिपूर्ति र गरिवी उन्मुख अवधारणालाई पनि जोड दिन्छ ।

अन्तराष्ट्रिय स्तरबाट ओमन इन वर्ल्ड (१९४०) नामक बुलेटिनमा लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तिकरणको सवालमा जोहर गरिएका उल्लेखित प्रतिवद्धताहरु कार्यान्वयनको अवस्थालाई मध्यनजर राख्दा विश्वस्तरमा निकालिएका तथ्याङ्कहरु उल्लेख छ (वर्ल्ड, १९४०) ।

विश्वमा महिलाहरुको संख्या करिब २.९४ अर्ब रहेको छ । यस मध्ये १५ देखि ४९ वर्ष समूहमा १.१५ अर्ब छन् । कुल जन्मदर प्रति महिला ३ जना रहेको छ । सरदर आयु ६८ वर्ष देखिन्छ । ६४% महिला र ८०% पुरुष साक्षर भएको देखाइएको छ । यस बुलेटिनमा श्रम शक्तिमा पुरुष ८२% र महिला ५४% रहेको पाइन्छ । यसरी समग्र रुपमा हेर्दा पुरुषको तुलनामा महिलाहरु पछाडि परेको देखिन्छ (शर्मा रिजाल, २०६०) ।

विभिन्न समाज र संस्कृतिमा महिलाहरुको स्थिती र महिलामाथि हुने दमन फरक फरक हुने भए तापनि महिला माथि हुने दमन र शोषणको एक महत्वपूर्ण कारण पितृसत्तात्मक संरचना हो । भारतको प्रख्यात समाजशास्त्री कमला भासिनले पुरुष दमन र महिला र पुरुष बीचको शक्ति सम्बन्धको आधारमा व्याख्या गर्दै महिलाको जीवनका निम्न क्षेत्रमा पुरुषको नियन्त्रण नै पितृसत्ताको आधार मानेकी छिन् ।

१) महिलाहरुको उत्पादन तथा श्रम शक्ति

२) महिलाहरुको प्रजनन शक्ति

३) महिलाहरूको गतिशिलता

४) सम्पत्ति तथा अन्य आर्थिक श्रोतसाधन

त्यसै समाजका निम्न सामाजिक संस्थामा समेत पितृसत्तात्मक पकड भएको भासिन् बताएकी छिन् । परिवार, धर्म, कानुनी व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, तथा आर्थिक संस्थाहरू, राजनैतिक व्यवस्था तथा संस्थाहरू, जनसंचार माध्यम, शिक्षण संस्थाहरू र ज्ञान व्यवस्था (भासिन् १९९३) ।

परम्परागत दृष्टिकोणबाट महिलाहरूलाई केवल बालबच्चा जन्माउने, हुर्काउने, खाना बनाउने अथवा घरायसी कार्यमा मात्र सिमित गरिने परिपाटी थियो । महिलामाथि हुन बालविवाह, बहुविवाह, जवरजस्ती विवाह, जवरजस्ती करणी, चेलिवेटी बेचबिखन, गर्भपतन, अनमेल विवाह, दाइजो प्रथा, छाउपडी प्रथा यी सबै महिला विरुद्ध हुने हिंसाका कारक तत्वहरू हुन् जुन महिलाले सहदै आएको थियो । सामाजिक लिङ्ग भेदको आधारमा गरिने सम्पूर्ण कार्यहरू जसबाट महिलालाई Physical, Sexual/Psychological रूपमा आघात पुग्छ वा डर, धाक, धम्की प्रयोग गरी महिलाको स्वतन्त्रता हनन गरिन्छ भने वा व्यक्तिगत वा सामाजिक जीवनमा त्यसो गरिन्छ भने त्यो महिलामाथिको भेदभाव (आचार्य, १९८१)।

Bhasin (2000) को भनाईमा विश्वव्यापी रूपमा लैङ्गिक असमानता भएको पाइन्छ । 'Gender' भन्नासाथ सामाजिक, साँस्कृतिकरूपले निर्माण भएको अवधारणा हो र हरेक समाजमा महिला र पुरुषले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका फरक-फरक निर्धारण गरिएको हुन्छ । समाजद्वारा निर्मित सामाजिक 'लिङ्ग' जन्मजात विभेद भएर आएको होइन । यो त केवल महिलाहरूलाई पुरुष अधीनस्थ गराउने र घरायसी कार्यमा मात्र सिमित गरी श्रम शोषण गरिने पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको सोचमात्र रहेको कुरामा उनको जोड रहेको छ ।

यिनै सैद्धान्तिक कुराहरूलाई आधार मानेर विभिन्न वैचारिक र रणनीतिक पक्षका साथै महिला आन्दोलनहरू अगाडि बढेका छन् । यस क्रममा सन् १९३० मा महिलावादीको पहिलो धार विकास भयो जहाँअमेरिकी महिलाहरूले दासताका विरुद्धमा आवाज उठाएका थिए भने दोस्रो धार सन् १९६० को दशकमा विकास भयो । यस समयमा विभिन्न

महिलावादी सिद्धान्तको विकास भयो । यस अर्न्तगत आमूल र समाजवादी नारिवादी विश्लेषण पर्दछन् । सन् १९८० को दशक पछि विकास भएको महिलावादको तेस्रो धारमा महिलाको विषयलाई सरोकार राखेर हेर्ने विद्वत वर्गको विकास भयो । यो धार आधुनिक महिलावादी आन्दोलनसँग सरोकारित रहेको छ । यसले समाजमा बढी दमित, शोषित र मूल प्रवाहबाट बाहिरिएका समुदायका महिलाको अवस्थालाई अन्तरसम्बन्धित गरी महिला अधिकारका मुद्दालाई उठाउनु पर्ने र विश्वव्यापी रूपमा विकास भएको उत्पादन व्यवस्था वितरणको परिपाटी र त्यसले समाजमा पारेको प्रभावका सम्बन्धमा बसेर लैङ्गिक कार्यका व्याख्या र विश्लेषण गर्नुपर्छ भन्ने मत यसमा पाइन्छ । साथै समाजमा महिलामाथि हुने भेदभाव पनि फरक फरक हुने कारण वृहत संरचना भित्र बसेर समुदायको जाति, प्रजाति, लिङ्ग, अर्थव्यवस्था आदि सबैको प्रभावलाई लैङ्गिक सवालका रूपमा बुझ्नु पर्दछ भन्ने धारणा रहेको छ (Ritzer, 1996).

२.२ नेपाली महिलाहरूको सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था

नेपाली समाजमा हिन्दु धर्म र पितृसत्तात्मक भएकाले त्यसको प्रभाव नेपाली समाजमा परेको छ । हिन्दु धर्म एकातिर नारी जातिलाई सम्मान गरे जस्तो गरी “यत्र नारी पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता” भन्ने भनाईलाई उनीहरूको सामाजिक साँस्कृतिक स्थितीलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ भने अर्कोतिर “स्त्री स्वतन्त्र भवेती” भनी नारीलाई पारिवारिक जन्जिरमा कसेर राखेको पाइन्छ । नेपाली नारीले छोरी, श्रीमती, बुहो री तथा आमाको रूपमा रही जहिले पनि पुरुषहरूको अगाडि झुकेर बस्नु पर्ने हो सो सामाजिक परम्परा रहेको छ ।

नेपाली महिलाहरूको सामाजिक साँस्कृतिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्ने समाजशास्त्री Lynn Bennett हुन उनीले १९९७ मा प्रकाशित *Dangerous Wives and Sacred Sisters Social and Symbolic Roles of Height Caste Women in Nepal*. भन्ने अध्ययनमा महिलाहरूको छोरी, बुहो री तथा सासुको रूपमा तीन थरीको भूमिका उल्लेख गरेकी छन् । जस अनुसार आमा र सासुको रूपमा सम्मानित भूमिका र श्रीमती र बुहो रीको रूपमा लोग्नेको अधिनस्थ हुने दासी र खतराको रूपमा भने छोरी अविवाहित हुन्जेलसम्म पवित्र रूपमा हेरिने गरेको उल्लेख गरेकी छिन् ।

परम्परागत मूल्य मान्यता र संस्कारको आधारमा ब्रह्मे माण परिवारका महिलाहरु शिष्ट नम्र मिजासका र धर्मालु स्वभावका पाइन्छन् । विभिन्न किसिमका विशेषताहरु परिवारमा भएको हुँदा बुहो रीको भूमिका समय अनुसार दैलो, कुचो, चुल्हो, चौको गोवर, घाँस दाउरा ढिकी जाँतो मेलापात (पर्म) निमक (ज्याला) को काममा समेत जाने गर्दछन् । घरमा फुर्सद हुँदा सुकुल, गुन्द्री, चकटी, स्वीटर र कपडा सिलाउने काममा अति नै व्यस्त रहन्छन् । त्यस्तै गरी ससुरा, सासु र श्रीमान् प्रति आज्ञा पालन गर्नु, कतै कसैसँग कुराकानी र होसोद्वारा विताउनु पर्ने हुन्छ (Bennett: 1977) ।

२.३ नेपाली महिलाको आर्थिक अवस्था

नेपाली महिलाको आर्थिक हैसियत ज्यादै निम्न स्तरको छ । उनीहरुले अधिकांश समय अनुत्पादक कार्य जस्तै घरायसी काम र इन्धन संकलन, पानी पधरो आदि जस्ता काममा वित्ने भएकोले उनीहरु धेरै समय काममा व्यस्त भए तापनि समाजले उनीहरुको काम देख्दैन । यसैले पनि नेपाली महिलाहरुको आर्थिक अवस्था पुरुषको तुलनामा ज्यादै न्यून रहेको पाइन्छ ।

जवसम्म महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक हैसियत समान हुदैन तवसम्म समान सुविधा र अवसरको माग गर्नु अर्थहिन हुन्छ । किनभने समान शक्तिवीच मात्रै प्रतिस्पर्धा हुनसक्छ । अवसर र चुनौती समान रूपले वितरण नभएसम्म समतामूलक समाजको परिकल्पना खोक्रो हुन्छ। समानता र न्याय छकागज र कानूनमा मात्रै खोज्नु भन्दा पनि व्यवहो रमा पहिल्याउन सक्नुपर्छ । (समा थापा २०७०)

नेपाली महिलाहरुको आर्थिक मूल्याङ्कन हुने काममा १७.०४%, आर्थिक मूल्याङ्कन नहुने काममा ८०.९१ % जारी जम्मा संलग्नता ६६.०८ % छ भने पुरुषको आर्थिक कार्यमा ८२.९६ % आर्थिक मूल्याङ्कन नहुने काममा १०.०९ % गरी जम्मा ३३.९२ % संलग्नता भएको पाइन्छ । त्यस्तै प्रति हप्ता महिलाको उत्पादन र अनुत्पादन कार्यमा क्रमशः २७.२१ र १७.४० औषत घण्टा काम गर्दछन् भने पुरुषको औसत घण्टा क्रमशः ३०.२ र ३.५० छ । त्यस्तै महिलाको आर्थिक कार्यमा १३.७० % र अनार्थिक कार्यमा ८६.३० प्रति हप्ता घण्टा खर्च गर्दछिन् भने पुरुषले यसको विपरित आर्थिक मुल्य भएको काममा ८९.७०% र अनार्थिक काममा १०.३०% घण्टामात्र खर्चिन्छन् । दुवै कामको % हेर्दा महिलाले कुल

७९.२० % घण्टा काम गर्दछिन् भने पुरुषले ३०.८०% घण्टा काम गर्दछन् (स्त्री शक्ती २००१) ।

पेशागत रोजगारमा १५.०६%, प्रशासनिक रोजगारीमा ९.३०% तथा कुल आर्जित आयमा महिला हिस्सा १७.३८% रहेको छ (स्त्री शक्ती २००१) ।

माथिको तथ्याङ्कबाट आर्थिक दृष्टिबाट महिलाको स्थान पुरुषको दर्जामा न्यून रहेको छ र जसबाट महिलाहरु शोषण, हिंसा, विभेदमा समाजमा जिउन बाध्य छन् । त्यस्तै राजनैतिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था स्वास्थ्य अवस्था, कानूनी अवस्थामा महिलाहरु पुरुष भन्दा कमजोर अवस्थामा छन् । जसबाट नेपाली समाजमा असमान जीवन र शोषणमा जीवन बिताइरहेका हुन्छन् ।

महिलाको कृषिमा ६०% योगदान छ जवकि ८% मात्र महिलाहरुको जग्गामा स्वामीत्व रहेको पाइन्छ । नीजामती सेवामा १२% महिला सहभागिता, सुरक्षाकर्मी मा ३% आर्मीमा ७% महिला सहभागिता रहेको देखिन्छ । (CEDAW)

नेपाली महिलाहरुको महत्वपूर्ण ठानिएको क्षेत्रहरुमा महिलाहरुको संलग्नता कम भएको पाइन्छ । यसरी आर्थिक उपार्जनका क्षेत्रमा भएको असमान संलग्नता हुँदा महिलाको स्तर गिरेको अवस्था छ भने यस्तो अवस्थामा आउनुका पछाडि सम्पत्तिमा पुरुषहरुको अधिकार महत्वपूर्ण कारक तत्व मान्न सकिन्छ ।

२.४ नेपाली महिलाको शैक्षिक अवस्था

हो म्रो समाजमा महिला शिक्षालाई विवाहसंग जोडेर हेरिन्छ यदि महिला शिक्षित भएको खण्डमा पढेलेखेको केटा पाउँछे अर्थात उसको राम्रो घरमा विवाह हुन्छ । जस्ले गर्दापनि हो म्रो समाजमा महिला शिक्षाको कुनै क्षेत्रमा राम्रोसंग उपस्थिती हुन नसकेको पाइएको छ । यसको अलावा अर्काको घरमा पठाउनु पर्ने भएकोले पैसा र समयको खर्च गरेर छोरीलाई पढाउनु वेकारको काम हो भन्ने मान्यता नेपाली समाजमा विद्यमान छ । यसै सन्दर्भमा मिना आचार्य र लियन वेनेटले गरेको सर्वेक्षण अनुसार नेपालीहरु केटीलाई भन्दा केटालाई वढी विद्यालय पठाउने गर्दछन् (आचार्य र वेनेट : १९८१) ।

शिक्षा मानवको लागि अपरिहो र्य तथा सर्वोत्तम गहनाको रुपमा रहेको हुन्छ । तर पितृसत्तात्मक मानसिकताले ग्रसित नेपाली मनस्थितीले छोरा र छोरीमा भेदभाव गर्भदेखि नै गरे तापनि प्रष्ट रुपमा विद्यालय जाने समयमा गरेको पाइन्छ । नेपालको साक्षरता ६५.९% मध्ये पुरुषको ७५.४% र महिला ५७.९% रहेको छ । जुन शहरी क्षेत्रमा ७९.९% पुरुष ८९.२% र महिला ६९.९% छन् भने ग्रामिण क्षेत्रमा ५९.०% मध्ये पुरुष ६२.६% महिला ३९.६% प्राकृतिक क्षेत्रको हिसावमा तराईमा ५३.३% मध्ये पुरुष ६२.९% र महिला ४०.९% पहाडमा प्रदेशमा ५८.६% मध्ये पुरुष ७०.०% र महिला ४३.३% त्यस्तै हिमाली प्रदेशमा ४३% मध्ये पुरुष ५६.९% र महिला ३०.४% साक्षर रहेको पाइन्छ (CBS, 2011) ।

२.५ नेपाली महिलाको स्वास्थ्य अवस्था

नेपालमा महिलाको औषत आयु ४२.४ वर्ष छ भने पुरुषको ५५ वर्ष रहेको छ । त्यस्तै ८५.६ % घरमा सुत्केरी हुनेछन् । २.६ % गोठमा, १०.५ % अस्पताल, स्वास्थ्यकेन्द्रमा ३० %, स्वास्थ्यचौकी र उपस्वास्थ्य चौकीमा ०.३ % निजी क्लिनिक नर्सिङहोम र अन्य ठाउँमा ०.७ % सुत्केरी हुन्छन् भने सुत्केरी हुँदा ४.५ %ले डाक्टर सुविधा ७.४ %ले अ.न.मि. ०.५ %ले हेल्थ असिस्टेन्ट, अश्व, स्वास्थ्य स्वयंसेवक ०.५ %ले मातृशिशु कार्यकर्ता, तालिम प्राप्त सुडेनीबाट ५२.६ % कसैको सहयोग विना १२.३ % सुत्केरी हुन्छन् (स्त्रीशक्ती २००९) ।

महिलाहरुलाई परिवार समाज र राज्यबाट स्वास्थ्यको सम्बन्धमा विभेद गरिएको अवस्था छ । धेरै जसो जिल्लाहरु विकट भएको हुँदा स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचनाहरु पनि सिमित मात्र भएका छन् । वास्तमा १५% नेपाली महिलाको मात्र स्वास्थ्यमा पहुँच रहेको अवस्था छ (ओरेक नेपाल, २०११) ।

National Demographic health survey 2013 अनुसार अहिले पनि ८९% महिला घरमा वच्चा जन्माउछन् भने ११% महिला हस्पिटलमा वच्चा जन्माउछन् ।

२.६ नेपाली महिलाको कानूनी अवस्था

नेपालमा हो ल २०६३ सालको १९ दिने लोकतान्त्रिक जनआन्दोलन पश्चात देशमा लोकतन्त्रको स्थापना भएको छ । त्यसपछि देशमा विभिन्न परिवर्तनका बाटोहरु

पहिल्याइएको छ । जसमा मुलुक लोकतान्त्रिक पद्धतिमा बढ्न थालिरहेको छ । आजका दिनहरूमा परिवर्तन त भए तर मुलुकका यावत सवालहरूले परिवर्तनको फड्को मार्न नसकेको देखियो । नेपालमा लोकतन्त्रको स्थापना पछि हो ल अन्तरिम संविधान स्थापना भई देशमा अन्तरिम व्यवस्थापिकाबाट कानून निर्माणतर्फ उन्मुख भएको छ । लोकतन्त्र पश्चात संसदबाट छोराछोरीले आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा संसदमा र अन्य जनप्रतिनिधहरूमा ३३ % महिला सहभागिता रहने व्यवस्था गरिएको छ । अगाडिका दिनमा छोरीले जन्मसिद्ध अंश पाउने कानुनी व्यवस्था गरिएको थियो (अन्तरिम संविधान २०६३) । महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयद्वारा तयार गरिएको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी (सिड) द्वितीय तथा तृतीय प्रतिवेदन अनुसार समाजमा पितृसत्तात्मक मूल्य र मान्यताले जरा गाड्नु सबै विभेदपूर्ण कानून एकचोटी संसोधन गर्न व्यवहो रिक नहुने मान्यता महो सन्धी कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित निकायहरूको उदासीनता र उत्तरदायित्व बोधमा कमी, सामाजिक मूल्य मान्यतामा परिवर्तन ल्याउन सजिलो छैन भन्ने धारणा आर्थिक र मानवीय श्रोत र साधनको कमी घरायसी कार्यमा महिलाहरूको समयको ठूलो अंश खर्च हुने, महिलाको आर्थिक अधिकार अभैपनि सिमित हुने जस्ता समस्याहरू समाजमा विद्यमान हुनुले महिला विरुद्ध सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन हुन नसकेको हो (गोरखापत्र, २०५८) ।

२.७ पूर्व अनुभावात्मक अध्ययनहरू

त्रि.वि.वि.मा पेश भएका केही पूर्व शोधपत्रमा महिलाहरू पुरुषबाट शोषण र विभेदपूर्ण रूपमा समाजमा बाँचेको कुरा उल्लेख छ । जसमा डा. रिजालले एउटी नेपाली महिलाको घरको हक र अधिकार उसको लोग्नेमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । अपवादको रूपमा कुनै कुनै ठाउँमा मात्र स्वास्नीको हक हुन्छ भनेका छन् । आचार्यले नेपाली महिलाको सन्दर्भमा यस्तो लेखेको पाइन्छ । हो म्रो समाजमा के सोचिन्छ भने महिलाको जीवनमा शिक्षाको कुनै प्रयोग छैन । किनकी एउटी महिलाको आफ्नो घर बाहिर अर्थात् बाह्य संसारमा काम गर्न पाउँदैनन् । जसबाट उसले आर्जन गरेको सिप पनि विसर्दै जानेछन् । शिक्षालाई यहाँ के कुरामा लिइन्छ भने यदी महिला शिक्षित भइ भने उसले तालिका अनुसार पढेलेखेको केटा पाउँछे अथवा उसको विवाह राम्रो घरमा हुन्छ । महिलाहरूले खेतमा काम

गर्दा पैसा आर्जन गर्नुको बदलामा पैसा र समय खर्च गरेर अनुपयोगी कार्य गर्नु बेकारको कुरा हो (शिङ्ग १९८६)ले नेपाली महिलाको शैक्षिक स्थिती नाजुक अवस्थाबाट गुज्रेको उल्लेख गर्दै त्यसको प्रत्यक्ष असर सामाजिक संरचनामा पर्ने कुरा बताएका छन् । अधिकांश अभिभावकहरुको सोचाई छोरीको पढाइमा खर्च गर्नु भएको दायित्व श्रृजना गर्नु हो सम्पत्ति आर्जन कदापि होइन केही अभिभावकहरुको सोचाइ छोरीलाई पढाउने भए तापनि विविध घरायसी कामले उनीहरुलाई स्कुल पढाउन सकेका छैनन् । यसरी नेपाली महिलाको शैक्षिक स्तर न्यून हुन गएको छ । उनको भनाईमा जनसांख्यिकीय तत्वहरु जस्तै शिशु मृत्युदर, प्रजननदर, जनसंख्या वृद्धि आदिमा महिला शिक्षाको सह चेलीबेटी हुन्छ साथै परिवार नियोजनमा साधनको प्रयोग स्वास्थ्य, सरसफाई, खानेपानी, खेतीपाती, आदि सबैमा महिला शिक्षाको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ ।

सुवेदी, (२०६७) ले तनहो जिल्लाको किह गा.वि.स.मा अवस्थित सिद्धार्थ मा.वि.मा अध्ययनरत मगर छात्राहरुको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । उनका अनुसार विद्यालयको दूरी टाढा, घरमा पढ्ने समयका अभाव, कृषि कार्यमा बढी संलग्नता र रुढिवादी संस्कृति, मूल्य मान्यताले मगर छात्राहरुको शैक्षिक अवस्था माथि जान नसकेको कुरा देखाएका छन् । यसका अलवा विशेष रूपमा लाहुरे प्रथा र सानै उमेरमा विवाह गर्नाले पनि शिक्षामा असर परेको कुरा समेत उनले देखाउँदै सो संस्कृति र व्यवहो रलाई त्याग्नका लागि सुझाव समेत दिएका छन् । मगर (२०६८) ले स्याङ्जा जिल्ला पुतली बजार-११ को मातृभूमि उच्च मा.वि.मा अध्ययनरत छात्राहरुको शैक्षिक अवस्थालाई अध्ययन गरेका छन् । उनका अनुसार मगर समुदायमा रहेका परम्परागत रुढीवादी, छिटो विवाह गर्ने प्रचलन, अभिभावकको शैक्षिक स्तर कमजोर, घरबाट विद्यालयको दूरी टाढा हुनाले, हो ल सम्म मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा पाउने अधिकारलाई व्यवस्थित रूपमा लागू गर्न नसकेका कारणले पनि यस उच्च मा.वि.को छात्राहरुको शैक्षिक स्तर राम्रो नभएको कुरा देखाएका छन् ।

गुरुङ, (१९९३) ले स्याङ्जा जिल्ला कोल्मा गा.वि.स. कोल्मामा रहेको कोल्मा उच्च मा.वि.मा अध्ययनरत छात्राहरुको शैक्षिक अवस्थालाई अध्ययन गरेकी छिन् । उनले हो मा समाजमा गर्भको अवस्थादेखि नै महिलाहरु प्रतिको विभेद शुरुवात हुने कुराको चचा गर्दै महिला छात्राहरुमा शिक्षाको क्रममा लैङ्गिकताले पारेको प्रभावलाई अध्ययनको विषय

बनाएकी छिन् । यस अध्ययनबाट छात्राहरूमा लैङ्गिकताको साथै, सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिकपरम्परागत मूल्य-मान्यताहरूले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । छात्राहरूमा एस.एल.सी सम्मको अध्ययनमा बढी मात्रामा सरकारी विद्यालयमा नै पढेका र दाजुभाइ भने केही मात्रामा भए पनि निजी विद्यालयमा अध्ययन गरेको पाइन्छ । छात्राहरूमध्ये थोर मात्रा जागिर गरेको पाईयो । जहाँछात्रका तुलनामा छात्राहरू बढी मात्रामा घरायसी काममा व्यस्त रहने गरेको देखिन्छ । छात्राहरूले आफूहरूमा भएको लैङ्गिक विभेदका कारणले छोरा भएको भए अझ जीवनमा राम्रा गर्न सकिन्थ्यो, पढाइलाई बढी समय दिन सकिन्थ्यो भन्ने विचार धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । छात्राहरूले नारी शिक्षा आफैमा एक महत्त्वपूर्ण विषय हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । छात्राहरूले पनि शिक्षा लिन सके आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्न सक्दछन् , साथै परिवारलाई पनि शिक्षित बनाउन सक्छन् भनी निष्कर्ष समेत निकालेकी छिन् ।

सार, (२०७०) ले आफ्ना ग्रामिण परिवेशमा छात्राहरूको शैक्षिक अवस्था जनशान्ति मा.वि.खालीवन ५, पाल्पामा आधारित समाजशास्त्रीय विश्लेषण शीर्षकका शोध अध्ययनमा उक्त मा.वि मा अध्ययनरत छात्राहरूको शिक्षाको अवस्था वारे अध्ययन गरेका छन् । विशिष्ट रूपमा उनले छात्राहरूको शैक्षिक अवस्थाको मा.वि. मा अध्ययनरत छात्राहरूका शैक्षिक अवस्थाको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दै उनीहरूको शिक्षामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको विश्लेषण पनि गरेका छन् । आफ्नो अध्ययन माफत उनले आर्थिक पक्षले शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको कुरा देखाएका छन् । धेरै परिवारमा छोराछोरी दुवै सरकारी विद्यालयमा पढेपनि शिक्षा वाहेक अन्य पक्षमा छोराछोरीमा विभेद रहेको कुरा पनि देखाएका छन् । उनले नारीहरू शिक्षामा पछाडी पर्नुका कारणहरू आर्थिक अभाव र लैङ्गिक विभेद हो भन्ने कुरा पनि देखाएका छन् ।

हो म्रो समाजमा महिला शिक्षालाई विवाहसंग जोडेर हेरिन्छ यदि महिला शिक्षित भएको खण्डमा पढेलेखेको केटा पाउँछे अर्थात उसको राम्रो घरमा विवाह हुन्छ । त्यसैले गर्दापनि हो म्रो समाजमा महिला शिक्षाको कुनै क्षेत्रमा राम्रोसंग उपस्थिती हुन नसकेको पाइएको छ । यसको अलावा अर्काको घरमा पठाउनु पर्ने भएकोले पैसा र समयको खर्च गरेर छोरीलाई पढाउनु वेकारको काम हो भन्ने मान्यता नेपाली समाजमा विद्यमान छ ।

यसै सन्दर्भमा मिना आचार्य र लियन वेनेटले गरेको सर्वेक्षण अनुसार नेपालीहरू केटीलाई भन्दा केटालाई बढी विद्यालय पठाउने गर्दछन् (वेनेट, १९७६, पृ.२३) ।

शिक्षा मानवको लागि अपरिहो र्य तथा सर्वोत्तम गहनाको रूपमा रहेको हुन्छ । तर पितृसत्तात्मक मानसिकताले ग्रसित नेपाली मनस्थितीले छोरा र छोरीमा भेदभाव गर्भदेखि नै गरे तापनि प्रष्ट रूपमा विद्यालय जाने समयमा गरेको पाइन्छ । नेपालको साक्षरता ६५.९% मध्ये पुरुषको ७५.४% र महिला ५७.९% रहेको छ । जुन शहरी क्षेत्रमा ७९.९% पुरुष ८९.२% र महिला ६९.९% छन् भने ग्रामिण क्षेत्रमा ५९.०% मध्ये पुरुष ६२.६% महिला ३९.६९% प्राकृतिक क्षेत्रको हिसावमा तराईमा ५३.३% मध्ये पुरुष ६२.९% र महिला ४०.९% पहाडमा प्रदेशमा ५८.६% मध्ये पुरुष ७०.०% र महिला ४३.३% त्यस्तै हिमाली प्रदेशमा ४३% मध्ये पुरुष ५६.९% र महिला ३०.४% साक्षर रहेको पाइन्छ (CBS, 2015, p.16) ।

अगष्ट, १९९४ मा प्रकाशित पुस्तक The statistical profile on nepalese womean मा महिलाहरू घर परिवार खाना पकाउने, दाउरा ल्याउने, पानी ल्याउने, केटा केटीको हेरबिचार गर्ने आदि घरपरिवार सम्बन्धि समस्त कार्य केवल महिलाहरू मात्रको उत्तरदायित्व हो भन्ने हो सो समाजको चलन छ भनि भन्नुभएको छ यो कामहरू बाँच्नको लागि जरूरी भएता पनि "Economically inactive" क्रियाकलापमा पर्दछ । १९९१ को जनगणनाको तथ्याङ्कले ३६% महिलाहरू घरको कामकाजमा मात्र व्यस्त छन् तसर्थ उनिहरू अर्थोपाजनका क्षेत्रमा निश्कृत छन् तराई क्षेत्रका २६% महिलाहरूमा अर्थोपाजन कार्यमा सक्रिय रहेका छन् । "The status of women" को मुताविक तराई क्षेत्रका महिलाहरू पुरुष सरह सामाजिक, आर्थिक तथा घरायसी कार्य एवं खेतीपातीको कार्यमा समेत सदा सर्वदा सामाजिक रूपले सक्रिय देखिन्छ । डा. मिना आचार्य, १९९७ महिला सशक्तिकरणका लागि सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्र संघिय वडापत्र र दस्तावेजमा जस्तै कार्यनिती १९७९ महिला उपर हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मुल गर्न राष्ट्रसंघिय महो सन्धी "conversion on the elimination of all forms of discrimination against women (EDAW)" जाकार्ता बेजिङ्ग घोषणा १९९५ आदिमा पनि नेपालको हस्ताक्षर गरि आफ्नो प्रतिवद्धता दर्शाएको छ (डा. मिना आचार्य, लैङ्गिक समानता तथा महिला शसक्तिकरण प्रतिवेदन, २०५४) ।

शिक्षा र रोजगारका क्षेत्रमा महिलाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने साक्षर महिलाको संख्या ५७.४ प्रतिशत मात्र छ । शिक्षित हुन अर्थात उच्च शिक्षा हो सिल गर्नेको संख्या अझ न्यून छ । प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा एक शिक्षिका अनिवार्य गर्ने नीतिले प्राथमिक तहमा भने त्यसको राम्रो प्रभाव परेको देखिन्छ । तर माध्यामिक तहमा ११.३ प्रतिशत र नि. मा. वि तहमा १८.९ महिला कार्यरत रहेको देखिन्छ । पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको सहभागिता नीति निर्माण तहमा महिलाको पहुँच खासै देखिएको छैन । कुल कृषि योग्य जमिनको ४.४ प्रतिशत जमिनमा मात्र महिलाहरूको स्वामित्व देखिन्छ । घरमुलिका रूपमा महिलालाई हेर्दा केवल १४.९ प्रतिशतमात्र भेटिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पनि समावेशीको नाममा राखिएको महिलाको समानुपातिक संख्या पुरुषको तुलनामा नगन्य छ । रोजगारीमा महिलाको अवस्था हेर्दा त्यस्तै दयनीय छ । १७.५ प्रतिशत महिला कृषि क्षेत्रमा रोजगार छन् । भने निजामति सेवामा भन्दा ९.१६ प्रतिशतमात्र महिला रोजगार छन् । सर्वोच्चदेखि जिल्ला तहसम्म कार्यरत २०० जना न्यायधिशमा महिला न्यायधिशको संख्या केवल ५ मात्र छ । न्यायसेवामा कार्यरत विशिष्ट श्रेणीमा महिलाको उपस्थिति सुन्य छ । न्याय समुहदर्ता करिब २०५ जनामा २ जना महिला कार्यरत छन् । त्यस्तै कानून समुहमा कार्यरत ४६ जना मध्ये २ जना सरकारी वकिल समुहमा कार्यरत १०४ जना मध्ये २ जना महिला कार्यरत छन् । यसरी महिलाको समग्र स्थिति पुरुषको तुलनामा विगतदेखि वर्तमानसम्म नाजुक रहेको स्पष्ट हुन्छ । (राष्ट्रिय महिला आयोग २०६५ , १०३-१०५)

हो म्रो देश ग्रामिण क्षेत्रले बढी ओगटेको देश हो । जहाँमहिलाका धेरै समस्याहरू छन् । हरेक गाउँमा यस्ता किसिमका अध्ययनको आवश्यकता देखिन्छ । यस क्षेत्रका महिलाहरूको शैक्षिक स्थितीका बारेमा गर्न लागिएको यस अध्ययन अनुसन्धान नेपाली समाजका लागि सान्दर्भिक र उपयोगी हुने देखिन्छ । त्यसैले महिला सशक्तिकरण गर्न महिला जागरण ल्याउन एक श्रेणी थप्ने उद्देश्यले उक्त शीर्षकमा अध्ययन गर्न लागिएको हो ।

यसरी प्राप्त सन्दर्भ सामग्रीहरूको समिक्षा गर्दा के स्पष्ट हुन आउंदछ भने महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको छ । उनीहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, सम्पत्ती र रोजगारीको अवसर अझैपनि पर्याप्त छैन । उनीहरूले राष्ट्रको विकासमा योगदान पुर्याउन सकेको छैन । हो लसम्म पनि यस अध्ययनमा कीर्तिपुर नगरपालिका खासिबजारास्थित

बसोबास गर्ने महिलाहरूका शैक्षिक अवस्थाको विर्षयमा गरिने यस अध्ययनले ठोस निचोड निकाल्ने हुनाले यो शोध कार्य ज्यादै आवश्यक, उपलब्धीमूलक र महत्वपूर्ण हुन जान्छ । त्यस क्षेत्रका महिलाहरूको वास्तविकता चित्रण गरी भविष्यमा महिला सम्बन्धी योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा यो अध्ययन सहयोगी बन्न सक्नेछ । यस कीर्तिपुर नगरपालिकामा भएको अध्ययनले गर्दा भविष्यमा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रका महिलाहरूको बारेमा पनि अध्ययन र अनुसन्धान गर्न मद्दत मिल्ने छन् । जसले गर्दा त्यहाँका महिलाहरूका समस्याहरू पहिचान गरी समाधानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने छन् ।

२.८ नितिगत समिक्षा

वर्तमान नेपालमा महिलाको संख्या कुल जनसंख्याको ५०.५ प्रतिशत रहेको छ । तथापि लैङ्गिक भेदभावले भने विकराल रूप लिँदै छ । “नारी, पुरुष बराबरी” भन्ने नारा जताततै सुनिए पनि अनुभव भने गर्न कठिन छ । उक्त नाराको बारेमा जनचेतना फैलाउन सेमिनार तथा गोष्ठीहरू आयोजना हुने गरेको छ । तर वर्षेदेखि चलीआएको पितृसत्तात्मकताले यहाँ जरो गाडेको पाइन्छ । त्यसैकारण नेपालीहरूलाई नारी र पुरुष बीचको भेदभावको बारेमा हेक्का छैन त्यसमाथि नारीहरूलाई आफु माथि भएको भेदभावको बारेमा पत्तो छैन । त्यसैकारण यस्ता भेदभावका बारेमा उचित शिक्षा प्रदान गर्न, हो मीले परिवार र समाज भित्रको वास्तविकतालाई स्कुल तथा क्याम्पसमा समावेश गर्नु पर्छ । (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०६८)

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि सामाजिक अथवा वैज्ञानिक घटनाहरूको खोज तथा अनुसन्धान गरि सही निष्कर्षमा पुग्नको निमित्त हरेक शोध कार्यमा वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतिलाई अपनाउनु पर्दछ । अध्ययन विधि अनुसन्धानको एउटा रोड म्याप हो । जसको अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धानकर्ता आफूले राखेको उद्देश्य, परिकल्पना अनुसन्धान प्रश्नको पुष्टि र उत्तर प्राप्ति र उत्तर प्राप्तिका लागि कुन कुन विधि र तरिका अवलम्बन गर्दै अगाडि बढ्दछ भन्ने कुरा बताउदछ । यस अध्ययनमा मात्रात्मक तथा गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरी वास्तविक समस्याहरूको समाज, राजनीति, अर्थव्यवस्था, स्वरोजगार संस्कृति मुल्य र मान्यतासँग के कस्ता सम्बन्ध हुन्छ र ति समस्याहरू किन उब्जिए भन्ने बारेमा गहन अध्ययन तथा खोज गरी वास्तविक सत्य बाहिर ल्याउने प्रयास गरेकी छु ।

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

यो अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग हुनेछ । वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाबाट कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं. ५ भित्रका नेवार जातिका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ? शैक्षिक अवस्थालाई के कस्ता कुराहरूले प्रभाव पारेको छ ? उनीहरूका सामाजिक, सांस्कृतिकसंस्कारहरू लगायत अन्य संस्कारहरूले शिक्षामा के कस्तो असर पारेको छ ? आदि पक्षहरूलाई आधारमानी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ भने विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको माध्यमबाट वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाबाट पत्ता लगाएका कारणहरूबाट भविष्यमा पारिने प्रभावहरूको व्याख्या वा विश्लेषण गरि निष्कर्ष निकाल्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

३.२ समग्र तथा नमूना छनौट विधि

कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित खासीवजार टोलमा २०६८ को जनगणना अनुसार नेवार जातिको जम्मा जनसंख्या २३९३ रहेको छ । घरधुरी सख्या ९८५ रहेकोमा पुरुष १९०१ र महिला १५३८ गरी जम्मा ३४२९ जनसंख्या रहेको छ । अनुसन्धानको क्षेत्र/समग्रता धेरै ठूलो भएकोले यो अध्ययनमा नमूना छनौट विधिद्वारा ४० वटा घरधुरीबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्रत्येक घरधुरीबाट घरमूलीलाई उत्तरदाताको

रूपमा छन्ने गरिएको छ र प्रश्नावली/चेक लिष्ट मार्फत् परिमाणात्मक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यसरी नमूना छन्ने गरिएको परिवार संख्याबाट एक एक परिवारलाई आवश्यकता अनुरूप आफूले तयार गरेको निर्मित प्रश्नावली चेक लिष्टको आधारमा सोधी परिमाणात्मक तथ्य र गुणात्मक तथ्यहरू संकलन गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत तथा प्रकृति

कुनै पनि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान कार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि तथ्याङ्कको स्रोत र त्यसको विश्वसनियता अत्यन्त महत्वपूर्ण कुराहरू हुनेछन् । यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्नको लागि समाजशास्त्रीय तथ्याङ्क संकलन पद्धतिहरू अन्तर्गत घरधुरी/प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, प्रत्यक्ष सहभागी आदिको प्रयोग गरिएको छ भने द्वितीय स्रोत अन्तर्गत यस अध्ययनसँग सम्बन्धित वडाको कार्यालय, विद्यालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, नगर प्रोफाईल, राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग, जनजाति आदिवासी संघसँग सम्बन्धित संघसंस्था आदिको द्वारा प्रकाशित तथ्याङ्कहरू व्यक्तिगत लेख, रचना, सरकारी लेख रचना, पत्रपत्रिका, स्थानीय नेवारी पत्रिका, प्रतिवेदन र अन्यबाट उपलब्ध सूचनाहरूलाई लिइने छ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलन विधि

जुनसुकै अनुसन्धानलाई प्रभावकारी रूपमा निष्कर्षमा पुग्नको लागि तथ्याङ्क संकलनका विभिन्न विधिहरू अपनाउन सकिन्छ । यस अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि पूरा गर्नका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्दा निम्न लिखित विधिहरू अपनाइएको छ ।

३.४.१ घरधुरी / प्रश्नावली

तथ्याङ्क संकलनको भरपर्दो र प्रभावकारी विधिको रूपमा अन्तरवार्ता अनुसुचि बाट अन्तरवार्ता लिइन्छ । यस अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ता स्वयं नै घरधुरी सर्वेक्षणमा प्रत्येक घर पुगी मुख्य व्यक्तिसँग नै प्रत्यक्ष संवाद गरी आवश्यक सुचिकृत प्रश्नहरू एवं अन्य समसामयिक प्रश्नहरू पनि सोधेर एकिकृत रूपमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.४.२ अवलोकन

अनुसन्धान कर्ताले आफूले अनुसन्धान गर्ने विषयमा केन्द्रीत भएर कुनै पनि अनुसन्धान गर्नु पर्ने परिवेशलाई प्रत्यक्ष नियालिन्छ, भने त्यसलाई अवलोकन भनिन्छ । तथ्याङ्क संकलनका लागि अवलोकन पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । शोधकर्ता कतिपय अवस्थामा स्वयं त्यस समुदायको सामाजिक, आर्थिक, तथा शैक्षिक गतिविधिहरू एवं घटनाहरूमा प्रत्यक्ष सरिक भई जानकारी लिइ सो सूचनालाई शोधकार्यको विषयवस्तु भित्र समावेश गरीएको छ ।

३.४.३ अन्तरवार्ता

अन्तरवार्ता भन्नाले उत्तरदाता र साक्षात्कार कर्ता बिच प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया वाट सूचना संकलन गर्ने अनुसन्धान विधि हो । प्रश्नावलीबाट मात्र सबै जानकारी प्राप्त गर्न नसकिने हुँदा तथ्याङ्क संकलन गर्नको लागि सम्बन्धित परिवारका सदस्यको धारणा, उनीहरूको पारिवारिक पृष्ठभूमि, आर्थिक स्थिति, शैक्षिक स्थिति, धर्म, संस्कार आदि जस्ता विषयहरूको बारेमा प्रत्यक्ष कुराकानी गरी तथ्याङ्क संकलन गरीने छ । अन्तरवार्ता लिइदा व्यक्तिगत सम्पर्कबाट लिइन्छ । यसरी अन्तरवार्ताको लागि नेवार जातिका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाका बारेमा महिलाहरूलाई मात्र नभई विभिन्न जानकारी व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरि म शोध कर्ता स्वयंले व्यक्तिगत तथा सामुहिक रूपमा अन्तरवार्ता लिई तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य गरिएको छ ।

३.४.४ प्रमुख जानकारी व्यक्तिसगको अन्तर्वार्ता

जानकार व्यक्ति भन्नाले सम्बन्धित विषयवस्तुका बारेमा पोख्त व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ । सम्बन्धित विषयवस्तुसँग जानकारी व्यक्तिसँग लिइएको अन्तरवार्ता पनि तथ्याङ्क संकलन विधिको एक भर पर्दो माध्यम हो । यस समाजमा भएका ज्ञान सुन्ने व्यक्तिहरू जस्तै महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका, स्थानीय बुद्धिजिवि एवं समाजसेवी, राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ता, विद्यालयका शिक्षक/शिक्षिका, आदिलाई मुख्य सूचनादाताको रूपमा लिएर उनीहरूसँग आफ्नो टोलछिमेक वा शैक्षिक संस्थाहरूमा भएको महिलाहरूको शैक्षिक सहभागिता, स्तर, बाधक तत्व, चुनौती तथा अवसरहरूका बारेमा समेत जानकारी लिइने

छ । प्रमुख जानकार व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वाता गर्न अनुसूची-३ बमोजिमको चेकलिष्टको सहो यता लिइएको छ ।

३.४.५ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

यो अध्ययनको क्षेत्र कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं. ५ भित्रका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था र शैक्षिक अवस्थामा तिनीहरुको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिकअवस्थाले पार्ने प्रभावहरुको बारेमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राप्त भएका तथ्याङ्क परिणात्मकलाई तथ्याङ्कीय तालिकामा राखि संख्याका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ भने गुणात्मक प्रकृतिका तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यक अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय - चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

४.१ भौगोलिक अवस्थिति

हो मो देश नेपालको ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल, ७५ वटा जिल्लामध्ये विभिन्न मनोरम प्राकृतिक वातावरणले भरिपूर्ण महो भारत पर्वत (त्रिकोणधारी) चुरे पर्वत श्रृङ्खलाका बीचमा पर्ने ऐतिहो सिक, भौतिक, सामाजिक एवं पर्यटकिय क्षेत्रका दृष्टिले चर्चित स्थान मध्येको एक कीर्तिपुर नगरपालिका हो । यो वागमती अञ्चलको सबैभन्दा आकर्षक र उत्पादक स्थान पनि हो । यस स्थान चारैतिरबाट मनोरम पहाडहरूले घेरिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्रको कूल क्षेत्रफल करिब १४ वर्ग कि.मी. रहेका छ । यसको उत्तरी अक्षांश २७°१०' देखि २७°४२' र पूवी देशान्तर ८५°१०' देखि ८५°३३' मिनेटमा अवस्थित रहेको छ । कीर्तिपुर नगरपालिकाका पूर्वतिरबाट वागमती नदी तथा ललितपुर उपमहो नगरपालिका, पश्चिमबाट मच्छेगाउँ गाविस, उत्तरबाट तिनथाना गाविस, र दक्षिणबाट चाल्नाखेल गाविस रहेको छ । यस कीर्तिपुर नगरपालिकालाई १९ वटा वडामा विभाजन गरिएका छ भने काडमाण्डौ जिल्लाको निर्वाचन क्षेत्र नं. १० अन्तर्गत पर्दछ । नगरका वडा नं. १२ विकासोन्मुखकृषि, आवास तथा बजार क्षेत्रको रूपमा रहेको छ (नगरप्रोफाइल, २०६६) ।

त्यस्तै भौगोलिक विविधताबाट यो अध्ययन क्षेत्र पनि अछूता रहेको छैन । यो क्षेत्रमासमशितोष्ण प्रकारका हो वापानी पाइन्छ भने केही तल्लो क्षेत्रमा बढी गर्मी हुन्छ र महो भारत लेकको छेउमा अलि उच्च भू-भाग र यहाँ भएको प्रशस्त बोटविरूवाहरू, खोलानालाहरूका कारणले गदा राम्रा हो वापानी पाइन्छ । यहाँका औसत तापक्रम अधिकतम लगभग ३३ डिग्री सेल्सीयस (जेष्ठ महिना) र न्यूनतम तापक्रम ० डिग्रीसेल्सीयस (पौष महिना) सम्म रहेका छ । यहाँका औसत वर्षा १४२.१७ मि.मि. रहेका छ (नगर प्रोफाइल, २०६६) ।

४.२ सामाजिक तथा साँस्कृतिकअवस्थिति

सामाजिक तथा साँस्कृतिकआधारमा या नगरपालिकामा बढी विविधता रहेका छन् । जातजातिगत आधारमा यहाँको भेषभुषा, खानपान तथा रहनसहनका बीच धेरै नै अन्तररहेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा बस्ने सब जातिहरूमध्ये नेवार जातिको बसोबास बढी देखिन्छ । जनघनत्व एवं आन्तरिक बसाइँसराईका चाप पनि बढ्दो छ । यो चाप बसाइँसराई गरी जान भन्दा आउनेहरू खासगरी छिमेकी पहाडी जिल्लाहरूबाट बढी देखिन्छन् । यस वडा नं १२ मा धादिङ, गोर्खा, पाल्पा, गुल्मी, र चितवन क्षेत्रबाट बसाइँसराई गरी आउनेहरू बढी रहेका छन् । जसमध्ये नेवार, मगर, बाहुन, क्षेत्री, राई, गुरुङ, सार्की, दमाई, धोली, कामी लगायतका जातजातिहरू रहेका छन् । शैक्षिक क्षेत्रको विकासक्रममा ऐतिहो सिक तरिकाले सर्वप्रथम स्थापना भएका शिक्षण संस्था त्रिभुवन विश्वविद्यालय यस क्षेत्रमा रहेको र निजी तथा सरकारी स्तरबाट संचालन भएका थुप्रै कलेज, विद्यालयहरू रहेका छन् । यसका अतिरिक्त, यस क्षेत्रका शिक्षाको विकासको लागि विभिन्न औपचारिक र अनौपचारिक विषेश शिक्षण कक्षाहरू युनिसेफलगायत अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले संचालन गरिरहेका छन् । यसल गर्दा गरिब, जनजाति, महिला र दलितहरूलाई शैक्षिक क्षेत्रमा केही हदसम्म सहभागिता गराउन सकिएको पनि छन् । संवेदनशिल अपाङ्गता अर्थात दृष्टिविहीनहरूका लागि पनि स्कूल र उच्च मा.वि.कोव्यवस्था गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रका स्वास्थ्य स्थितिलाइ उल्लेख गर्नुपर्दा यस क्षेत्रमा बसाबास गर्ने बासिन्दाहरूका लागि एकवटा कीर्तिपुर अस्पताल, एकवटा स्वास्थ्य केन्द्र, ८ वटा उपस्वास्थ्य चौकी, ३० वटा जति निजी क्लिनिक र तालिम प्राप्त ११३ जना महिलास्वास्थ्य स्वयंसविकाहरू रहेका छन् । यस कीर्तिपुर नगरपालिका एक बहुजातीय, बहुसाँस्कृतिक, बहुभाषिक तथा धार्मिक विविधतामा एकता भएका अति सुन्दर मनोरम क्षेत्र हो । यहाँ प्राचीनकालदेखि नै विभिन्न जातजातिहरूले आ-आफ्नो धर्म, पेसा, भाषा, मूल्य, मान्यता, परम्परा र संस्कारहरू मनाउँदै आएका छन् । यी विविधताको कारणले गदा पनि यहाँका हरेक क्षेत्रमा विभिन्नता पाइन्छ । जस्ता नेपाल सानो मुलुकमा विभिन्न भाषाभाषीहरूको संगम स्थल भए जस्त यहाँका नगरवासीहरूमा पनि विभिन्न चाडपर्व, संस्कार, जात्रा, उत्सवहरू मनाउन सब जातजातिहरूका सहभागिता र आ-आफ्नै प्रकारको भिन्नाभिन्न संस्कृति रह पनि एकअर्कामा टाढा रहेका छैनन । यस अध्ययन क्षेत्रमा

विविध धर्ममा विश्वास गर्नेहरू भए तापनि अत्याधिक सङ्ख्यामा हिन्द र बौद्ध धर्म मान्नेहरूको बसोबास बढी रहेका पाइन्छन् । सब जातजातिहरूले आआफ्नो धर्मसंस्कार अनुरूपकै चाडबाड एवं रीतिरिवाज मान्ने प्रचलन यहाँ पाउन सकिन्छ, भने एकले अर्को जातिको संस्कारलाई समेत सम्मान गर्ने गरेका छन् ।

४.३ जनसंख्या विवरण

नेपाल एक बहुजातिय, बहुभाषि र बहुधार्मिक विशेषता भएको देहो हो । कुनैपनि समाजको जातिगन सरचनाले त्यस ठाउँको त्रियाकलाप र नेतृत्वलाई प्रभाव पार्ने गर्दछ । अध्ययन क्षेत्र कीर्तिपुर न.पा. वडागत जनसंख्या विवरण निम्नानुसार रहेको छ । घरधुरी जनसंख्याको सामाजिक तथा आर्थिक विशेषताहरूमा जातजातिगत विशेषता, घरहरूको बनावट, परिवारको किसिम, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्था, उमेर तथा लिंग, वैवाहिक स्थिति, शैक्षिकस्तर तथा आर्थिक पक्षहरू रहेका छन् ।

तालिका नं. १
कीर्तिपुर नगरपालिकाको जनसंख्या विवरण

वडा नं.	घरधुरी	पुरुष संख्या	महिला संख्या	जम्मा जनसंख्या
१.	१९१५	३६७४	३०३४	६७०८
२.	१८६३	३६१०	३११८	६७२८
३.	२५०२	४३५२	२९९१	७३४३
४.	६९०	१३२४	१०७२	२३९६
५.	९८५	१९०१	१५३८	३४३९
६.	४२९	८३७	८४४	१६८१
७.	७००	१४५३	१४२४	२८७७
८.	५०४	११३३	११६३	२२९६
९.	७७१	१३३९	९३३	२२७२
१०.	५८८	११०८	८२६	१९३४
११.	११४८	२१४०	१५४१	३६८१
१२.	८७९	१६८१	१३९६	३०७७
१३.	३६०	६७५	७११	१३८६
१४.	४६८	१०४७	१०८२	२१२९
१५.	८५०	१८६४	१९०३	३७६७
१६.	७९२	१७२९	१०८१	२८१०
१७.	२०५३	३४८२	२२५०	५७३२
१८.	१७२२	२९३४	१७२७	४६६१
१९.	२२२	४९३	१९२	९८५
जम्मा	१९४४१	३६४७६	२९१२६	६५६०२

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं. १ अनुसार कीर्तिपुर न.पा मा जम्मा १९,४४१ घरधुरी मध्ये सबैभन्दा बढी घरधुरी वडा नं. १७ मा छ । जहाँ १९१५ घरधुरीमा कुल जनसंख्या ६,७०८ छ भने सबैभन्दा कम घरधुरी वडा नं. १९ मा २२२ घरधुरी र ९८५ जनसंख्या रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्र वडा नं. ५ मा ९८५ घरधुरी र ३४३९ जनसंख्या रहेको छ ।

४.४ उमेर र लैंगिक संरचना

कुनै पनि तोकिएका निश्चित सिमाभित्र आवद्ध विवरण वा संख्यालाई जनसंख्या भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका नमूना छान्नेटमा परेका घरधुरी जनसंख्याका कुरा गर्दा यहाँ जनसंख्याको संरचनालाई उमेरगत आधारमा आठ खण्डमा (०-५ वर्ष, ६-१० वर्ष, ११-१५ वर्ष, १६-२४ वर्ष, २५-४५ वर्ष, ४६-६० वर्ष, ६१-७० वर्ष र ७० वर्षभन्दा माथि) विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । जसलाई तालिका २ मा देखाइएको छ ।

तालिका २

उमेर र लिंगका आधारमा नेवारहरुको जनसंख्याको विवरण

उमेर	लिंग		जम्मा (%)
	पुरुष	महिला	
०-५	२३	१७	४० (८.२४)
६-१०	३२	३१	६३ (१२.९८)
११-१५	२२	२८	५० (१०.३०)
१६-२४	३०	३९	६९ (१४.२२)
२५-४५	५२	६७	११९ (२४.५३)
४६-६०	३४	४५	७९ (१६.२८)
६१-७०	२९	२०	४९ (१०.१०)
७० भन्दा माथि	१०	६	१६ (३.२९)
जम्मा	२३२	२५३	४८५ (१००.०)

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

तालिका नं. २ अनुसार अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका ४० घरधुरीमा २३२ पुरुष र २५३ महिला गरी कुल जनसंख्या ४८५ रहेको छ । उक्त जनसंख्यामध्ये सबैभन्दा बढी २५-४५

बष उमेर समूहमा छन् । उक्त उमेर समूहका पुरुष र महिला गरी जम्मा जनसंख्या २४.५३ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक एवं सामाजिक हिसावले यो उमेर समूहका जनसंख्यालाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसैगरी, सबैभन्दा कम ७० वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेर समूहमा महिला तथा पुरुषका संख्या ३.२९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । अर्कोतिर, ०-५ वर्षसम्मका ससाना बालबच्चाहरूको घरधुरी जनसंख्या पनि ८.२४ प्रतिशत रहेका पाइयो ।

४.५ धर्मका आधारमा नेवार जातिको विवरण

अध्ययन क्षेत्रको जनसङ्ख्या मध्ये नमुना छन् टैटमा परेका घरपरिवारको जनसङ्ख्यालाई धर्मको आधारमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३

धर्मका आधारमा नेवारहरूको विवरण

धर्म	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
हिन्दू	२६	६८.७५
बौद्ध	१०	२५.०
क्रिश्चियन	४	६.२५
जम्मा	४०	१००.०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

अध्ययन क्षेत्रका घरधुरीमध्ये अधिकांश २६ जनाले हिन्दु धर्मलाई आफ्नो धर्मका रूपमा मान्ने गरेका छन् । हिन्दु धर्म मान्नेहरूमा शतप्रतिशत क्षेत्री र ब्राह्मण घरधुरीहरू छन् भने केही नेवार घरधुरीहरू समेत रहेको पाइयो । बौद्ध धर्ममा विश्वास गर्नेहरू १० जना रहेको पाइयो जुन तामाङ, गुरुङ र केही नेवार घरधुरीहरू रहेका छन् । केही नेवार र सार्की जातिका घरधुरीहरूले हो ल क्रिश्चियन धर्म पनि आफ्नो मूल धर्म भएको बताएजुन कुल घरधुरी संख्याका ४ जना रहेको भेटियो

४.६ घरधुरी जनसंख्याका वैवाहिक स्थिति

विवाह एक सामाजिक संस्था हो जुन मानिसले आफ्नो वंश, परम्परा र समाजलाई निरन्तरता दिन उमेर पुगेकाहरूले आफै गर्ने वा अविभावकहरूले गरिदिन गर्दछन् । विवाहले महिलाहरूको हैसियत र भूमिकामा परिवर्तन ल्याई उनीहरूलाई कर्तव्य र जिम्मेवारको बोध गराउँछ । विवाहले नै एउटा छोरीलाई बुहारी, भाउजु, आमा, श्रीमती तथा सासुका रूपमा परिणत गर्दछ । त्यसैले विवाहलाई एक महत्वपूर्ण सामाजिक संस्कार मानिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका घरधुरी उत्तरदाताहरूका जनसंख्याको वैवाहिक स्थितिलाई हेन हो भने तालिका ४ अनुसारका स्थिति त्यहाँ देखिन्छ ।

तालिका ४

घरधुरी जनसंख्याको विवाहिक स्थिति (१० वर्ष भन्दा माथि)

वैवाहिक स्थिति	जम्मा संख्या	प्रतिशत
विवाहित	१८६	४८.६९
अविवाहित	१६५	४३.१९
विधवा/विदुर	२२	५.७५
पारपाचुके गरेका	९	२.३५
जम्मा	३८२	१००.०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

तालिका ४ अनुसार कुल ४० घरधुरीका ४८५ जनसंख्यामध्ये ३८२ जना १० वर्षभन्दा बढी उमेर समूहका छन् । बाँकी १०३ जना नाबालकको रूपमा भएका कारण उनीहरूलाई वैवाहिक सम्बन्धका बारेमा सोधिैन । उमेर पुगेका उत्तरदाताहरूको वैवाहिक स्थितिलाई हेर्दा अधिकांश (४८.६९%) विवाहित हुनेहरू छन् । त्यस्तै अविवाहित हुनेहरू पनि तुल्यसंख्यामा (४३.१९%) रहेको देखिन्छन् । विधवा/विदुर रहेकाहरू ५.७५ प्रतिशत छन् भने विवाह भएर पनि श्रीमान/श्रीमतीबीच मनमुटाव भइ अलग्गै वा सम्बन्ध विच्छेद गरेरबसेकाहरू २.३५ प्रतिशत रहेको भेटियो । सम्बन्ध विच्छेद गर्नेहरूमा आधाभन्दा बढीले

सम्बन्ध विच्छेद गदा कानुनी प्रक्रिया अपनाइ छुटिएको बताए भने बाँकीले त्यसो नगरेको पाइयो ।

४.७ परिवारका किसिम

कुनै पनि व्यक्ति जन्मेपछि उसका पहिला सम्पर्क परिवारसँग हुन्छ । व्यक्तिका रेखदेख लालनपालन पनि परिवारमा नै हुन्छ । उसलाई कस्ता बनाउने भन्ने कुरामा परिवारकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यस कारणले गर्दा अन्य समुदायमा जस्त अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको पनि परिवार एक संस्थाका रूपमा रहेको छ । घरका जेठो पाकोले घरमुलीको रूपमा निर्णय गर्ने गरेका पाइन्छन् भने परिवार सुखी हो स भन्ने चाहना पनि राख्छन् । प्राय हरेक घरपरिवारमा छोरीलाई इज्जतका भावनाले हेरिएको पाइन्छ । एकै परिवारमा हजुरबा, हजुरआमा, बाबु/आमा, दाजु/भाई, काका/काकी, भाउजु, नन्द, फुपु, भदा/भदै, आदि सँगै बसेको संयुक्त परिवार भेटिन्छ भने केही घरहरूमा आमा, बुबा र उनीहरूका अविवाहित छोरा र छोरीमात्र बसेको पाइन्छ । खासिबजार टोलमा बसोबास गर्नेहरूको पारिवारिक बनोट के कस्ता छ भन्ने कुरालाई तालिका ५ ले स्पष्ट पारेकाछ ।

तालिका नं. ५

घरधुरी उत्तरदाताहरूको पारिवारिक संरचना परिवारको प्रकार एवं किसिम

घरधुरी	संख्या	प्रतिशत
एकल	२४	६०.०
संयुक्त	१६	४०.०
जम्मा	४०	१००.०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं. ५ का अनुसार ४० घरपरिवारमा एकात्मक परिवार ३१ र संयुक्त परिवार ९ रहेका छन् । वृहत परिवारमा भने रहेको पाइएन । एकात्मक परिवारमा एकै छानामुनी बस्ने एउटै भान्सा प्रयोग गर्न आमा बुबा बस्ने एउटै भान्सा प्रयोग गर्न आमा बुबा र तिनीहरूका छोरा, बुहो री नाती नातिनी पर्दछन् ।

नेवार समुदायमा परम्परागत रूपमा पहिले देखि वृहत तथा संयुक्त परिवारमा बस्दै आएकोमा हो ल आएर यहाँ एकल परिवार बढी हुन थालेको छ । वृहत र संयुक्त परिवारमा धेरै सदस्य मिली खेती गरी जिविका चलाउँथे । छुट्टै बस्दा आर्थिक उन्नति हुन्छ, आफ्ना छोराछोरीलाई पालन पोषण गर्न सकिन्छ, अनि राम्रो शिक्षा पनि दिन सकिन्छ, भन्ने धारणाले पनि परिवार परिवर्तन हुँदैछ । मानिस अहिले पश्चिमीकरणको प्रभावले व्यक्तिवादी हुन थालेका छन् । जुन कुराको प्रभाव नेवार समुदायमा पनि पाउन थालिएको छ । संगै बस्दा सबैको मन नमिल्ने भगडा हुन सक्ने, स्वतन्त्र हुन नपाइने कारणले पनि छुट्टै बस्न थालेका छन् ।

४.८ आकारको आधारमा नेवारहरूको परिवारको विवरण

नेवारहरूका ४० परिवारलाई सदस्य संख्याको आधारमा विभिन्न वर्गमा विभाजन गरिएको छ । जुन निम्न तालिका नं ६ अनुसार रहेको छ ।

तालिका नं ६

घर परिवारको सदस्यहरूको विवरण

परिवारका सदस्य संख्या	घरसंख्या
सानो (१-४ जना)	१२
मध्यम (५-८) जना	२५
ठूलो ९ माथि	३
जम्मा	४०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं ६ अनुसार नेवारहरूको परिवारलाई आकारका दृष्टिले ३ भागमा बाँडीएको छ । जसमा सानो परिवार १२, मध्यम परिवार २५ र ठूलो परिवार सदस्य संख्या ३ जना रहेका छन् । जसमा मध्यम सदस्य संख्या बढी रहेको पाइयो ।

आफ्नै घरमा खेती गर्ने खेताला भए खेती गर्न सजिलो हुन्छ र आर्थिक स्थिति बलियो हुन्छ भनेर धेरै सन्तान जन्माउने गर्थिन् । विभिन्न सञ्चारको माध्यमले पूँजीवादको

विस्तार हुँदा विभिन्न ठाँउमा काम गर्न जादा त्यहाँका कुरा सिक्नाले गर्दा त्यस समुदायका मानिसमा जनचेतना वृद्धि भएको छ । त्यसले गर्दा सानो परिवार सुखी परिवार संख्या घटे जस्तै यहाँ पनि पहिलाको तुलनामा परिवार संख्या घट्दैछ । थोरै छोराछोरी भए उचित स्याहो र र पुग्ने राम्रो शिक्षा दिन पाइने कम खर्च लाग्ने जस्ता कुराहरु अभिभावकले बुझ्न थालेका छन् । पहिलाको तुलनामा छोराप्रतिको चाहना अलि कम हुँदा छोरी भए पनि ठीकै छ भनि छोरा पर्खिरहनु परिवार नियोजनका साधन सजिलै उपलब्ध हुनु एकल परिवारको संख्या बढ्नु आदि कारणले सानो परिवारको संख्या विस्तारै बढ्दैछ ।

४.९ परिवार प्रमुखको आधारमा नेवार परिवारको विवरण

पितृसत्तात्मक पारिवारिक ढाँचाको हो यो समाजमा अधिकांश परिवारका परिवार प्रमुख पुरुषहरु नै रहेका छन् । केही परिवारमा महिला प्रमुख भए पनि ती परिवार मातृसत्तात्मक नभई लोग्नेको मृत्यु भएको वा पुरुष घरबाहिर काम गर्न गएको विभाजनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं ७

परिवार प्रमुखको आधारमा नेवारहरुको पारिवारिक विवरण

क्र.सं.	परिवार प्रमुख	परिवार संख्या
१	पुरुष नेतृत्व परिवार	३४
२	महिला नेतृत्व परिवार	६
	जम्मा	४०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं ७ अनुसार कूल ४० परिवार मध्ये ३४ परिवारमा पुरुष परिवार प्रमुखको रूपमा रहेका छन् बाँकी ६ परिवारमा मात्र महिलाहरु परिवार प्रमुखको रूपमा रहेका छन् ।

हो यो जस्तो पुरुष प्रधान समाजमा महिला सहजै रूपमा परिवार प्रमुख हुँदैनन् । महिला जहिले पनि पुरुषमा आश्रीत हुँदै आएका छन् । एक्काइसौ शताब्दीमा पनि महिलाको निर्णय स्वीकार हुन्छ भने त्यहाँ पुरुष नभएर या पुरुष हुर्कि नसकेको भएर हो । महिला

पुरुष सरह पढे लेखेको भए पनि परिवारमा पुरुषकै निर्णय प्रमुख हुन्छ । यो नेवार समुदाय पनि पुरुष प्रधान समुदाय हो ।

यस नेवार समुदायमा पनि पुरुष महिला दुवै बराबरी रुपमा काम गर्दछन् । महिला घरको काम भ्याएर ज्यालामजदुरीको काम पनि गरिरहेका हुन्छन् तर पनि अधिकांश परिवारमा पुरुष नै परिवार प्रमुख रहेका छन् । यहाँ महिला परिवार प्रमुख भएका परिवारमा पनि लोग्ने जिवित नभएर छोरा पनि हुर्किनसकेको कारण बाध्यात्मक स्थितिमामात्र महिला प्रमुख हुन पुगेका हुन् ।

४.१० पेशागत अवस्था

यहाँका अधिकांश नेवार जातिहरू कृषि पेशाका साथै ज्याला मजदुरी पेशामा संलग्न रहेका छन् । यसका अतिरिक्त केही संख्यामा व्यापार मिस्त्री नोकरी आदि पेशा पनि अपनाइएको पाइन्छ । यसरी यहाँका मानिसहरूले अपनाउने पेशाहरूलाई विभिन्न बुँदाहरूमा वर्गिकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । जसमा विद्यार्थीलाई समेटिएको छैन । यहाँ अपनाइने पेशागत विवरणलाई तालिकामा राखी देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका नं ८

नेवार जातिको पेशागत अवस्था

विवरण	महिला	प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
कृषि	२२	१०.४७	११	११.११	३३	२८.९४
ज्याला मजदुरी	३५	३१.५३	२७	२७.२८	६२	५४.३०
व्यापार	-	-	१५	१५.१९	१५	१३.१५
वैदेशिक रोजगार	-	-	३	३.०३०	३	२.६३
सरकारी जागिर	१	०.९००	०		१	०.८३
	५८		५६		११४	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

हो म्रो जस्तो कृषि प्रधान देशमा धेरै जसो मानिसहरु कृषि पेशा अपनाउछन् । नेवार समुदायको परापूर्वकाल देखि नै मुख्य पेशा कृषि हो खेतीको काम गरेर गुजारा चलाउदै आएका यिनिहरु हो ल कृषि पेशामा भन्दा ज्याला मजदुरी पेशामा बढी संलग्न रहेका छन् । पूँजीवादको विकास बजारको विस्तारले केही व्यापार गर्न थालेका छन् । विदेशमा गएर श्रम खर्च गरेर धेरै पैसा कमाएर आर्थिक उन्नती गर्न सकिन्छ भन्ने आशयले केहि वैदेशिक रोजगारिमा लागेका छन् । देशमा कृषि पेशामा संलग्न व्यक्ति विस्तारै अन्य पेशामा संलग्न हुन थाले जस्तै यस समुदायका व्यक्तिहरु पनि परम्परागत पेशा कृषिमा मात्र सिमित नरहि अन्य पेशालाई अवलम्बन गरेको पाइयो ।

४.११ जग्गा जमिनको अवस्था

मानिसहरु बसोवास गर्नका साथै उत्पादनका लागि जमिनको महत्वपूर्ण भुमिका रहेको हुन्छ । अझ कृषि प्रधान राष्ट्रका लागि त यसको अत्याधिक महत्व हुने गरेको हुन्छ । नेवार परिवारको स्वामित्वमा रहेको भुमिका अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं ९

नेवार घरपरिवारको जग्गा जमिनको विवरण

क्र.स.	भू-स्वामित्व	घरसंख्या
१	१ रोपनीसम्म	२०
२	२-३ रोपनी	११
३	४-५ रोपनी	७
४	६ रोपनी भन्दा बढी	२
	जम्मा	४०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिका तालिका ९ अनुसार कुल जग्गाजमिनको स्थितिलाई मोटमोटी रूपमा उल्लेख गरिएका छ । अधिकांश जनसंख्याहरू कृषि पेशामा निर्भर रहेका देखिएका कारण उनीहरूसँग कृषिको लागि के कति जमिन रहेको छ भन्ने कुरा थाहो पाउन आवश्यक थियो । यहाँका जनसंख्याहरूले बाह्र महिना घर नजीकैका आफ्नो जग्गामा तरकारी खेती

गर्ने, धान/मकै/गहुँ तथा आलु लगाउने गरेको पाइन्छ भने पशुपंछी तथा कुखुरा समेत पाल्ने गरेको देखिन्छ । त्यसकारण पनि जग्गाजमीनको स्थिति हेर्दा अत्याधिक १ रोपनी सम्म २० जना रहेको छ । त्यस्तै २-३ रोपनीमा भएका ११ जना रहेको छ । त्यस्तै ४-५ रोपनीसम्म भएका ७ जना र सबै भन्दा कम ६ रोपनी भन्दा बढीमा २ जना मात्र रहेका छन् । १-५ रोपनी जमिन भएको हुनाले उनीहरूलाई त्यसले वर्षभरि खान नपुग्ने र जिविकोपार्जनको लागि उनीहरू अर्काको जग्गा अधिया लगाउने, ज्याला मजदुरी गर्ने जस्ता कामहरू गर्दछन् ।

अध्याय - पाँच

नेवार महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था र शिक्षा प्रतिको धारणा

मानिसको जीवनमा जसरी अन्य कुराहरूको आवश्यकता हुन्छ त्यसरी नै शिक्षाको पनि महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । शिक्षा विना मानिसको जीवन अपुरो हुन्छ । कुनैपनि समाजलाई चेतनशिल र क्रियाशिल बनाउनको लागि शिक्षा एउटा महत्वपूर्ण माध्यम बनेको छ । देशमा संचालित विभिन्न योजनाहरूको मुख्य लक्ष्य नै देशवासिको विभिन्न पक्षहरूसंग सम्बन्धित जस्तै समाजिक आर्थिक तथा मानसिक क्षेत्रमा समृद्धशालि बनाउनु हो । देश बनाउन भन्नु नै समाजको शैक्षिक स्तरमा वृद्धि गर्नु हो यसमा पनि देशको आधाभन्दा बढी जनसंख्या महिला भएको स्थितिमा महिला शिक्षाको विकास गर्न वन्चित देखिन्छ ।

शैक्षिक दृष्टिले हेर्दा यहाँका नेवार जातिहरू अन्य जातिको तुलनामा पछि परेको देखिन्छ । शिक्षाको महत्वबारे ज्ञान नहुनु तथा कृषिको अलावा अन्य पेशा अपनाउन नजान्ने पनि यसको प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ । यस्तै आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु पनि अर्को कारण भएको मान्न सकिन्छ । आजभोलि मात्र विद्यालयमा नेवार जातिको भर्ना संख्यामा केहि वृद्धि भएको पाइन्छ ।

५.१ अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था

अध्ययन काठमाडौँजिल्लाको कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं.५ खासिबजार टोलमा बसोबास गर्ने नेवार महिलाको शिक्षाको अवस्था कस्तो छ भनेर थाहो पाउनको लागि गरिएको थियो । अनुसन्धानको आधारमा हेर्दा समयको परिवर्तनसँगै अनुसन्धान क्षेत्रका महिलाहरूको केही मात्रामा भएपनि शिक्षामा परिवर्तन आएको पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको उमेर र आर्थिक स्तर परिवारको प्रवृत्ति अनुसार फरक फरक शैक्षिक अवस्था रहेको पाइयो । जसलाई विस्तृत रूपमा बुझाउनका लागि विभिन्न उपशीर्षकमा राखेर देखाइएको छ ।

तालिका नं. १०

उत्तरदाता महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको विवरण

शैक्षिक अवस्था	संख्या
निरक्षर	१४
औपचारिक	१७
अनौपचारिक	९
जम्मा	४०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका नं. १० का अनुसार अनुसन्धान गरिएको क्षेत्रमा निरक्षर महिलाहरू १४ जना रहेको छ । उनीहरूले आफू स्कूल नै नगएको पढ्ने त भन्नै कुरा नगरौ भन्ने कुरा अध्ययनका क्रममा बताए । उनीहरू परम्परागत सोचको कारण आमा बुवाले पढ्न हुँदैन भनेर शिक्षाबाट पूर्ण रूपमा बञ्चित भएको बताए । उनीहरूको सामाजिक, साँस्कृतिकपृष्ठभूमि पनि गरिविको रेखा मुनि रहेको र कतिपयले कमलहरी वस्तु पर्ने कारण शिक्षाबाट बञ्चित हुन बाध्य भएको कुरा स्थलगत अध्ययनका क्रममा पाइयो । यस्तै गरी अनौपचारिक साक्षरताको संख्या ९ जना रहेको छ । औपचारिक साक्षर १७ जना रहेको छ । अनौपचारिक साक्षरता महिलाको संख्या भन्दा औपचारिक महिलाहरूको संख्या बढी रहेको पाइयो । उमेर शैक्षिक अवस्था तुलना गर्दा सानै उमेरमा अनौपचारिक साक्षरता कक्षामा सामेल भई केहि रूपमा परिवर्तन भएको कुरालाई समावेश गरिएको छ ।

५.२ साक्षरताको प्रमुख स्रोत

यस अनुसन्धान क्षेत्रका महिलाहरूको साक्षरताको प्रमुख स्रोतको रूपमा औपचारिक र अनौपचारिक गरी २ किसिमको शिक्षा प्रणाली पाइयो ।

तालिका नं. ११

शैक्षिक सहभागिताको किसिम नेवार महिलाहरूको विवरण

क्र.सं.	शैक्षिक सहभागिताको किसिम	संख्या
१	औपचारिक	१७
२	अनौपचारिक	९
	जम्मा	२६

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका नं ११ अनुसार शिक्षामा संलग्न रहेका नेवार महिलाहरू मध्ये १७ जनाले औपचारिक शिक्षामा संलग्न रहेका नेवार महिला संख्याको ६५.३९ प्रतिशत स्थान ओगटेको छ ।

त्यसैगरी, साक्षर महिला उत्तरदाताहरूको शैक्षिक सहभागिता के कस्ता थियो? भन्ने कुरालाई पनि विश्लेषण गरिएका थिया । साक्षर हुनेहरूमध्ये १७ जनाले शैक्षिक संघसंस्थाहरूबाटै औपचारिक शिक्षा हो सिल गरी साक्षर भएका बताए भने बाँकी ९ जनाले भने विभिन्न संघसंस्थाहरूले सञ्चालन गरेको प्रौढ शिक्षा, आफ्नै छोराछोरी, आदिको माध्यमबाट अनौपचारिक शिक्षा लिई आफू साक्षर बनेका स्पष्ट पारेका छन् ।

५.३ नेवार महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था

नमुना चयन भएका ४० परिवारबाट छन् टैट हुन आएका सम्पूर्ण उत्तरदाताहरू महिला नै रहेका छन् । नेवार महिलाहरूको परिवारको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा माथि नै चर्चा गर्ने क्रममा नेवार महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका नं १२

छनौट भएका महिलाहरूको साक्षरता तथा शैक्षिक स्थिति

क्र.सं	शैक्षिक अवस्था	संख्या
१	लेखपढ गर्न सक्ने	३२
२	लेखपढ गर्न नसक्ने	८
	जम्मा	४०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

यस समुदायमा महिला शिक्षा बढ्नुमा अभिभावकहरूले शिक्षाको महत्व बुझेर छोरीले शिक्षा लिई भने आत्मनिर्भर बन्न सक्छे । हिसाव किताव राख्न सक्ने भई व्यापार व्यवसाय गर्न सकिन्छ । भनेर शिक्षामा सहभागि गराउन थालेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा हो ल यहाँ नजिकै शैक्षिक संस्था भएकोले पढाउँदा टाढा पठाउनु पर्दैन भनेर पनि कति अभिभावकहरूले छोरीलाई विद्यालय पठाएको पाइयो । सरकारी विद्यालयमा छोरीहरूलाई निःशुल्क शिक्षा दिने व्यवस्थाले गर्दा पनि छोरीको शिक्षामा संलग्नता बढेको पाइयो । यहाँ विभिन्न संघ संस्थाले पनि महिला शिक्षामा लगानि गरेकाले महिला शिक्षामा सुधार भएको अध्ययन क्षेत्रमा पाइयो ।

५.४ अध्ययनरत तथा अध्ययन पूरा गर्ने महिलाहरूको विवरण

अध्ययनमा संलग्न नेवार महिलाहरूको शैक्षिक हैसियत बराबर छैन । त्यसैले अध्ययनरत तथा अध्ययन गरी छाडेका तहको आधारमा नेवार महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. १३

अध्ययनरत तथा अध्ययन पूरा गरि छाडेको तहका आधारमा नेवार महिलाको विवरण

क्र.सं.	शैक्षिक अवस्था	साक्षर	कक्षा						प्रमाणपत्र	स्नातक	जम्मा
			३	४	६	८	९	१०			
१	अध्ययन पूरा गरी छाड्ने	१	१	४	-	२	-	२	१	-	११
२	अध्ययनरत				१	१	३	३	६	१	१५
	जम्मा	१	४	४	१	३	३	५	७	१	२६

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

अध्ययनमा संलग्न नेवार महिलाहरु मध्ये १ जना साधारण लेखपढ गर्न सक्ने र अरु सबै २५ जना नेवार महिलाहरु लेखपढ गर्न सक्ने छन् । माथिको तालिका अनुसार अध्ययन छोड्ने ११ मध्ये १ साक्षर, प्रा.वि.को ३ र ५ कक्षा पढी छोड्ने क्रमश १ र ४ जना नि.मा.वि को ८ कक्षा पढी छोड्ने २ जना र मा.वि. को १० पढी छोड्ने २ जना रहेका छन् त्यस्तै प्रमाणपत्र पढी १ जना नेवार महिलाले अध्ययन छोडेका छन् । तर स्नातक पढी छोड्ने एउटै नेवार महिला पनि रहेका देखिदैन । अध्ययनरत छन् १ टमा परेका नेवार महिलाहरु कक्षा ६ अध्ययनरत भन्दा तहका छैनन् । अध्ययनरत १५ जना महिला मध्ये कक्षा ६ मा अध्ययनरत १, कक्षा ८ मा, स्नातकमा १ जना रहेका छन् ।

५.५ महिला शिक्षा प्रति नेवार समुदायको धारणा

नेवार समुदायमा महिला शिक्षा सम्बन्धि धारणाका बारेमा बुझ्न खोज्दा छोरा-छोरी दुवैलाई समान रुपमा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने धारणा ८० प्रतिशत व्यक्तिबाट व्यक्त भएको पाइयो । नगन्य रुपमा मात्रै छोरीलाई भन्दा छोरालाई राम्रो शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने भावना नेवार समुदायमा रहेको पाइयो । अर्को नयाँ पिढीले अनिवार्य रुपमा सबैले शिक्षा प्राप्त गर्नु राम्रो कुरा हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

अनुसन्धानको क्रममा महिला शिक्षा प्रतिको नेवार समुदायको धारणा बुझ्नका निम्ति के तपाइको विचारमा महिलाले पढ्नु आवश्यक छ ? भन्ने प्रश्न सोधिएको थियो । उक्त प्रश्नको उत्तर दिने महिलाहरुले महिलाले पढ्न आवश्यक भएको बताएका छन् ।

महिलालाई शिक्षा दिनु आवश्यक छ भन्ने प्रश्नमा नेवार महिलाहरुले महिलाहरुले जागिर खान, आत्मनिर्भर बन्न, परिवार शिक्षित पार्न, ज्ञान आर्जन गर्न, आत्मविश्वास बढाउन, बच्चाको उज्वल भविष्यको निमित्त, हिसाव किताव राख्न सक्ने भई कुनै पनि व्यवसाय गर्न सक्षम हुन कोहिवाट नठगिन जस्ता कारण दिएका थिए । धेरै जसोले आत्मनिर्भर बन्न र जागिर खान भन्ने कारण व्यक्त गरे ।

अनुसन्धानका क्रममा महिलाले किन पढ्नुपर्छ ? भन्ने प्रश्न नेवार महिलाको सामु राखिएको थियो । जसका सम्बन्धमा नेवार महिलाहरुको धारणा यस्तो रहेको छ ।

तालिका नं. १४

महिलाले किन पढ्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा नेवार महिलाहरूको धारणा

क्र.सं.	महिलाले पढ्नु पर्नाका कारणहरू	संख्या
१	आत्मनिर्भर बन्न	१०
२	जागिर खान	७
३	परिवार शिक्षित बनाउन	५
४	विवाह गर्न	-
५	माथिका सबै	१६
६	जान्ने बुझ्ने हुन	१
७	आत्म विश्वास बढाउन (अन्य)	१
	जम्मा	४०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका नं. १४ अनुसार १० जना नेवार महिलाले आत्मनिर्भर बन्नको निम्ति महिलाले पढ्नु धारणा राखेका छन् भने ७ जना जागिर खानका लागि महिलाले पढ्नुपर्ने धारणा राखेका छन् । त्यसै गरी ५ जना परिवार शिक्षित बनाउन महिलाले पढ्नुपर्ने धारणा राखेका छन् । विवाह गर्नकै निम्ति मात्रै महिलाले पढ्नुपर्ने धारणा कसैको पनि पाइएन । महिलाले पढ्नु माथिका सबै कारणको निम्ति आवश्यक भएका १६ जना अर्थात् ४० प्रतिशत धारणा रहेका छन् भने जान्ने बुझ्ने हुन पढ्नुपर्ने र आत्मविश्वास बढाउन पढ्नुपर्ने धारणा १/१ जना प्रतिशत नेवार महिलाले राखेका छन् ।

जस्तै २१ विन्दु महर्जनले महिलाहरूले आत्मनिर्भर बन्नका लागि पढ्नुपर्छ भने बताइन् । जसको कारणमा उनले महिलाले शिक्षा लिइन् भने आत्मनिर्भर बन्ने अरुको भर पर्न नपर्ने र एउटी महिला शिक्षित भयो भने परिवारलाई नै शिक्षित पार्न सकिन्छ । केही काम निर्धक सँग गर्न र कोहीसँग आत्मविश्वासका साथ व्यवहो र गर्न महिलाले पढ्नु पर्छ भन्ने कुरा बताइन् ।

५.६ अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले पढाइ छाड्नुका कारणहरू

कुनै पनि व्यक्तिको शिक्षालाई कस्तो गराउने भन्ने कुरा उक्त व्यक्तिको समाजको वातावरणले पनि निर्धारण गर्दछ । समाजका व्यक्तिहरू परम्परागत मूल्य मान्यतामा विश्वास गर्ने खालका छन् भने उनीहरूले आफ्नो समाजमा त्यही अनुसारको शिक्षाको विकास गर्ने गर्दछन् । यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले विभिन्न कारणले गर्दा आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सकेको देखिँदैन । जसको कारणलाई तालिका नं. १५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं.१५

पढाई छोड्नु पर्ने कारणहरू

कारणहरू	संख्या
आर्थिक अवस्था कमजोर	१४
विवाह भएर	५
असफल भएर	४
परिवारले नपढाएर	२
विद्यालय टाढा भएर	१
जम्मा	२६

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी पढाइ छाड्नुपर्ने मुख्य कारण सानै उमेरमा विवाह गर्ने चलनले र विवाह पछाडी बृहो री पढ्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यताले गर्दा विचमा विद्यालय छाडेको पाइयो । त्यसै गरी पटक पटक फेल भएर पनि विचमै पढाई छाडेको संख्या ४ जना पाइयो । त्यस्तै गरी आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले विद्यालय छाडेको संख्या १४ जना पाइयो । त्यसैगरी परिवारले नपढाएका २ जना पाइयो भने विद्यालय टाढा भएको कारणले गर्दा १ जना संख्या अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा महिलाहरूले पढाई छाड्नुपर्ने कारणहरू तल विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

क) आर्थिक अवस्था कमजोर

कुनै पनि उद्देश्य हो सिल गर्नका लागि आर्थिक पक्षको ठूलो आवश्यकता रहेको हुन्छ । शिक्षा हो सिल गर्नका लागि विद्यार्थीको बौद्धिक पक्षको साथसाथै आर्थिक पक्षको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । आर्थिक अवस्था नभएसम्म पढाइलाई अगाडी बढाउन सकिन्दैन । अध्ययनको क्रममा एक जना उत्तरदातासँग गरिएको कुराकानीलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१८ वर्षिय कुन्ति महर्जनले २०६७ सालमा एस.एल.सी. द्वितीय श्रेणीमा पास गरेको बताउँछिन् । उनको बुवा आमा ज्याला मजदुरी गरेर घरव्यवहो र चलाइरहेका छन् भनि बताउँछिन् । उनको २ वटा दिदीहरुको सानै उमेरमा विवाह भएको बताउँछिन् । उनको भाइले २०६८ सालमा द्वितीय श्रेणीमा एस.एल.सी. पास गरेको र अहिले ऊ कीर्तिपुर मा.वि. कीर्तिपुर कक्षा १२ मा अध्ययनरत रहेको बताइन् । बुवा आमाको मासिक कमाइले भाइ आफ्नो र बहिनीहरुको फिस तिर्न घर व्यवहो र चलाउन कठिन पर्न गएकोले मैले आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सकिन” त्यसैले पढाइ छाडेको भनेर बताइन् ।

यस अध्ययनलाई हेर्दा छोरीलाई पढाउन भन्दा छोरालाई पढाउनमा अग्रसर भएको पाइयो । छोरीलाई शिक्षामा छोराको भन्दा कम महत्व दिएको हुन सक्छ । छोरा र छोरी विचको लैंगिक विभेदले गर्दा पनि यस्तो भएको हुनसक्छ । परिवारमा आर्थिक तत्वको कारणले पनि छोरा छोरीको शिक्षाको लैंगिक विभेद गर्न उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ ।

ख) पढाइमा असफलता

आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेका महिलाहरूसँग अध्ययनका क्रममा अनुसन्धानकर्ताले उत्तरदाता महिलालाई किन पढाइ छोड्नु भयो भन्दा बारम्बार परिक्षामा फेल भएको कुरालाई बताए । उनिहरु मध्ये एक जनासँग गरिएको व्यक्तिगत कुराकानीलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

२० वर्षिय शोभा महर्जनले कीर्तिपुर मा.वि.बाट २०५७ सालमा कक्षा १० को टेष्ट पास गरेको बताइन् । त्यस पछि ३ पटक सम्म एस.एल.सी. पनि दिएको तर पनि ३ पटकसम्म फेल हुँदा आफूसँग पढेका साथीहरु उच्च शिक्षा हो सिल गरिसक्दापनि उनि

एस.एल.सी. दिएर नै बसे । तिन पटक सम्म पनि एस.एल.सि दिदा पनि सफल नहुदा उनीलाई पनि लाज लागेर आयो र घरमा अभिभावकले पनि गाली गर्दा पढाइ छाडेको बताइन् । स्कूलमा जे पढ्यो त्यसैको आधारमा परीक्षा दिनुपर्थ्यो । घरमा आफूलाई कहिल्यै पढ्ने समय नभएको बताइन् । घरमा बुवा आमालाई घरायसी काममा सघाइ रहनुपर्छ । त्यसैले खाली समय कति पनि नहुने र जसका कारण घरमा एकछिन् पनि पढ्न लेख्न नपाउने यर्थाथता बताइन् ।

माथि गरिएको कुराकानीबाट अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको घरमा पढ्नको लागि समय नहुने र घरमा सबै खाले घरायसी कामहरु गर्नुपर्ने हुन्छ । उनीहरु स्कूलको भरमा मात्र परीक्षा दिने भएकोले परिक्षामा असफल हुन पुग्छन् । चेतनाको कमिले गर्दा अभिभावकहरुले फेल भए पनि उनिहरुलाई पढ्नुपर्छ भन्ने होसला नदिएर उल्टै गाली गरी निरुत्साहित गरेका कारणले पढाइ छाडेको पाइयो ।

ग) विवाह भएर

विवाह एक सामाजिक प्रकृया हो अध्ययन क्षेत्रमा व्यक्तिको शिक्षामा कस्तो पहुँच रहेको छ भन्ने कुरालाई उसको वैवाहिक स्थितिमा पनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा भुमिका खेलेको हुन्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुले छिटो विवाह भएका कारण पढाई छोड्नुपर्ने कारणहरु व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

घ) परिवारले नपढाएर

महिलाहरु शिक्षामा वन्चित हुनुको कारण परम्परागत सामाजिक साँस्कृतिककारण पनि रहेको पाइयो परम्परागत सोचका कारण समाजमा रहेका मानिसहरुले छोरी विहे गरेर अर्काको घरमा जाने जात हो जति पढेपनि अर्काको घरमा जानुपरिहो ल्छ त्यसैले छोरीले पढ्न पढ्ने अक्षर सम्म चिन्दा हुन्छ भन्ने धारणाले परिवारले नपढाएको अध्ययन क्षेत्रका क्रममा पाइयो ।

५ ७ शिक्षामा समान अवसर र सुविधा दिने नदिने आधारमा नेवार महिलाको विवरण

कुनैपनि समुदाय समाजमा रहेका हरेक मानिसहरूलाई अवसर र सुविधा एउटै हुनु पर्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूलाई अवसर र सुविधा कस्तो पाइरहेका छन् त भन्ने कुरा तलका तालिकाबाट प्रस्ट पारिएको छ । अवसर र सुविधा कस्तो पाइरहेका छन् त भन्ने कुरा तालिकाबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. १६

शिक्षामा समान अवसर र सुविधा दिने नदिने आधारमा नेवार महिलाको विवरण

सूचक	अवसर	सुविधा
बराबर	३२	३२
महिलालाई बढी	-	-
पुरुषलाई बढी	८	८
जम्मा	४०	४०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिका तालिका नं १६ अनुसार ३२ महिलाहरूले महिला र पुरुषलाई समान अवसर र सुविधा दिनुपर्ने धारणा राखेका छन् । जसलाई सकारात्मक मान्नु पर्दछ । ८ जना महिलाहरूले पुरुषलाई अवसर र सुविधा बढिदिनुपर्ने धारणा राखेका छन् । बराबर हुनुपर्छ भन्ने ३२ जना महिलाहरू अहिलेको समयमा छोराछोरीलाई विभेद गर्नु हुँदैन । छोरा र छोरीमा केही फरक छैन । छोरा छोरी बराबर हो । त्यसैले उनीहरूलाई समान अवसर र सुविधा पाउनुपर्छ भन्ने धारणा राखेका छन् । पुरुषलाई बढी अवसर र सुविधा दिनुपर्छ भन्ने महिलाहरूले छोरी विवाह गरेर अर्काको घरमा जाने र छोराले आमाबाबुलाई पाल्ने हुँदा छोरालाई नै बढी अवसर र सुविधा दिनु पर्दछ भन्ने धारणा राखेको अध्ययन क्षेत्रको महिलाहरूबाट पाइयो । जसले गर्दा महिलाका शैक्षिक अवस्थामा पहुँचमा अन्तर रहेको पाइयो ।

५.८ नेवार महिलाहरूको वैवाहिक अवस्था र शिक्षण सहभागिता

नेवार महिलाहरूमध्ये कतिको अध्ययनको क्रममा विवाह भएर नै अध्ययन छोड्न पनि पुगेको छ भने कोहि महिला त सानो उमेरमा नै विवाह भएर नै अध्ययनमा समेत संलग्न हुन सकेका छैनन् विवाहले महिला शिक्षामा के कति प्रभाव पारेको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा निम्न तालिकाबाट प्रस्ट परिणको छ ।

तालिका नं. १७

नेवार महिलाहरूको वैवाहिक अवस्था र शिक्षण सहभागिता

वैवाहिक स्थिति	अध्ययनमा संलग्न नै नहुने	अध्ययनमा संलग्न भई छोड्ने	कक्षा				प्रमाण पत्र	स्नातक	स्नात कोत्तर	जम्मा
			६	८	९	१०				
विवाहित	११	६	-	-	-	-	-	-	१	१७
अविवाहित	-	४	२	२	३	२	६	१	-	२०
विधवा	२	१								३
	१३	११	२	२	३	२	६	१	१	४०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथीको तालिका नं १७ अनुसार १७ विवाहित नेवार महिला मध्ये कोही पनि हो ल अध्ययनरत छैनन् । ६ जनाले अध्ययनमा संलग्न भइ छोडेका छन् भने ११ जना अध्ययनमा संलग्न नै भएका छैनन् । अविवाहित २० नेवार महिला सबै अध्ययनमा संलग्न भएका छन् । जस्मा ४ जना अध्ययनमा संलग्न भई छोडेका छन् भने १६ जना हो ल अध्ययनरत छन् । विधवा तर्फ २ जना नेवार महिला अध्ययनमा संलग्न नै भएका छैनन् भने १ जना अध्ययनमा संलग्न भइ छोडेकी छिन् । विवाहितहरूले प्राप्त गरेका शैक्षिक योग्यता पनि विवाहपूर्व नै प्राप्त गरेका हुन् । विवाहले महिला शिक्षाको निरक्षरतामा ठूलो अवरोध खडा गरेको छ । हो मो जस्तो समाजमा बुहो रीलाई पढाउने चलन कमै मात्रामा पाइन्छ । अझ ग्रामिण क्षेत्रमा त भनै कम पाइन्छ । बुहो री घरमा काम गर्न ल्याउने होे वाहिर पढाउनलाई होे इन भन्ने गलत मान्यता पाइन्छ । विवाह पछाडी महिलाहरू आफू पनि पढ्न

चाहदैनन् यस समुदायमा पनि विवाहित महिला १ जना मात्र अध्ययनमा संलग्न छिन् स्नाकोत्तर तहमा १ जना मात्र विवाहित महिला अध्ययनमा संलग्न भएकी छिन् । विवाह पछाडी महिला सहभागिता कम हुनुमा विवाहित महिलालाई पढाउने चलन नहुनु विवाह भए पछि घरको काम, खेतीको काम गर्नु पर्ने वाध्यता बालबच्चा जन्माउने हुर्काउनुपर्ने आदि कारण अविवाहित महिला अध्ययनरत रहेका भए पनि विवाहित चाहि छैनन् ।

५.९ उत्तरदाता महिलाको विवाह गर्दाको उमेर विवरण

विवाहलाई समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीहरूले सामाजिक प्रकृयाको रूपमा लिने गर्दछन् । कुनै पनि समाजमा कुन उमेरमा विवाह गर्ने भन्ने कुरा त्यस समाजको सामाजिक तथा साँस्कृतिकपक्षहरूले प्रभाव पारेको हुन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको शिक्षामा कस्तो पहुँच रहेको छ भन्ने कुरालाई पनि उसको वैवाहिक स्थितिमा पनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा भूमिका खेलेको हुन्छ । विवाह गर्दाको उमेरमा पनि शैक्षिक स्तरले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले कुन उमेरमा विवाह गरेका रहेछन् भन्ने तथ्य अनुसन्धानकर्ताले अवलोकन र अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट लिइएको जानकारीको तथ्याङ्कलाई तालिका नं १९ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १८

उत्तरदाता महिलाको विवाह गर्दा उमेरको विवरण

उमेर समूह	निरक्षर	अनौपचारिक	औपचारिक	संख्या
०-१४	१	२	३	६
१५-२४	२	२	६	१०
२५ माथि	३	२	१	६
जम्मा	६	६	१०	२२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका नं. १८ का अनुसार अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको वैवाहिक स्थिति विवाह पूर्व वा विवाह पछिको शिक्षासँग तुलनात्मक रूपमा हेर्दा १०-१४ वर्ष भित्रका महिलाहरूमा पनि निरक्षरता र अनौपचारिक सम्मको मात्र शिक्षा लिने अवसर मिल्नुलाई

उक्त क्षेत्रका महिलाहरुमा विवाहको कारणले गर्दा शिक्षामा प्रत्यक्ष असर परेको अनुसन्धान क्षेत्रबाट पाइएको छ । त्यस्तै गरी १५ वर्ष देखि माथिका महिलाहरु औपचारिक साक्षरताको संख्या ६ जना रहेता पनि तुलनात्मक संख्या हेर्दा १५-२४ वर्षको उमेरमा पनि विवाहकै कारण शिक्षाबाट बञ्चित हुनुपरेको अनुसन्धानबाट पुष्टि भयो । उक्त क्षेत्रका महिलाहरुको सानै उमेरमा विवाह हुने र विवाह कै कारणले गर्दा शिक्षामा असर पुऱ्याएको पाइयो ।

४५ वर्षिया लक्ष्मि महर्जन नेवार २ छोरा ३ छोरीकी आमा हुन् उनका अनुसार बुवा आमाको सल्लाहले सानै उमेरमा १८ वर्षिय हर्कलाल महर्जनसँग विवाह भएको बताउँछिन् । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले श्रीमान श्रीमती दुवै मजदुरी काम गरी कमाएर छोरा छोरीलाई विद्यालयमा पढाउदै गरेको कुरा बताइन् । हाम्रो उमेरमा महिलालाई स्कुल जाने वातावरण नै थिएन । आफूलाई पनि स्कुल जाने मन भए पनि आफूले अर्काको घरमा काम गर्नु वस्नु परेको कारणले पढ्न नपाएको बताइन् । हो म्रो पालामा विद्यालय पनि टाढा टाढा थियो । पहुँच हुनेले मात्र पढाउने गर्थे । आफ्नो पालामा छोरीलाई स्कुल पढाउने समाज कतै पनि थिएन र सानै उमेरमा विवाह गरिदिन्थे । पढ्ने वातावरण नै थिएन त्यो समयमा आफूले पढ्न नपाएपनि अबका छोरीहरुलाई त्यस्तो नहोस् भनेर बताइन्, उनले आफ्नो छोरीलाई पनि पढाउने र पढ्दै गरेकी बुहो री आए भने पढ्ने दिने कुरा बताइन् ।

५.१० विवाहित महिलाको शिक्षा प्रति नेवार महिलाहरुको धारणा

विवाह सामाजिक प्रकृया हो । समाज सञ्चालन गर्नका लागि विवाह महत्वपूर्ण पक्ष हो । महिलाहरुको वैवाहिक सम्बन्ध र शिक्षा आजको परिवर्तित समाजमा एक अर्कामा जोडिएको भए पनि अभै पनि हो म्रो समाजमा विवाह पछि महिलालाई पढाउनु पर्ने धारणामा भने संकुचित नै रहेको पाइन्छ । विवाह पछि महिलाले पढाइलाई निरन्तरता दिनु पर्छ वा पढ्न भन्ने सवालमा नेवार महिलाहरुको अवधारणा बुझिएको थियो । जसको विवरण निम्न तालिका अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका नं. १९

विवाह पछाडी महिलाले पढ्नुपर्ने/नपर्ने आधारमा नेवार महिलाको विवरण

क्र.सं.	विवाह पछाडी महिलाले पढ्नुपर्ने/नपर्ने	संख्या
१	अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुपर्छ	२५
२	अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुपर्दैन	१५
	जम्मा	४०

स्रोत स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं. १९ अनुसार २५ नेवार महिलाहरूले विवाह पछाडी पनि महिलाहरूले अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुपर्दैन भन्ने १५ जना महिलाले विवाह पछाडी अध्ययनमा निरन्तरता दिनुपर्ने धारणा राखेको पाइयो ।

विवाह पछाडी किन महिलाले पढाइलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ भन्ने सवालमा परिवार शिक्षित पार्न थालेको पढाई पुरा गर्न, सक्षम घर व्यवहो र गर्न जान्ने हुन, रोजगारी गर्न, बालबच्चाको उचित हेरचाह र शिक्षा प्रदान गर्न आदी जस्ता तर्कहरू अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले सारेका छन् ।

विवाहित महिला शिक्षा प्रति सबै नेवार महिला सकारात्मक छैनन् । विवाहित महिलाको शिक्षाको पक्षमा धारणा राख्ने नेवारहरूको परिवारमा समेत उनीहरूको उत्तर अनुसारको व्यवहो र रहेको छैन । अधिकांश बुहो रीहरू विवाहित महिला शिक्षाको पक्षमा रहेपनि उनीहरू स्वयं विवाहित महिलालाई शिक्षामा सहभागि गराउन नहुने सामाजिक धारणाको सिकार भएका छन् । यसरी बुहो री प्रतिको समाजको गलत मान्यताकै कारण पनि शिक्षाको तह बढ्दै जाँदा गलत मान्यताको कारण शिक्षामा महिला सहभागिता घट्दै गएको समेत अध्ययन क्षेत्रमा पाइयो ।

२१ वर्षिया अनिता श्रेष्ठ १ छोरी र १ छोराकी आमा हुन् । अर्को विवाह १४ वर्षको उमेरमा १८ वर्षिय हरि बहो दुर श्रेष्ठसँग कक्षा ६ मा पढ्दा पढ्दै भएको बताउँछिन् । आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण श्रीमान् विदेश गएको बताउँछिन् । कक्षा छ मा पढ्दा पढ्दै बुवाले विवाह गरी दिएको बताउँछिन् । उनका सासु ससुरा पनि हुनुहुन्छ

भन्दछिन् विवाह गरेपनि विवाह पछि स्कुल ४/५ महिना गएको बताउँछिन् । अनिता स्कुल गएको तर “बुहो रीलाई स्कुल पढाएकोमा छरछिमेकमा नराम्रो टिकाटिप्पणी गर्दा उनको सासु ससुरालाई उकास्न थालेपछि स्कुल जान दिनुभएन” । परिवारबाटै स्कुल नजाउ भनेपछि आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सकिन । आफ्नो छोरीलाई भने पढे सम्मको उच्च शिक्षासम्म पढाउने बताउँछिन् । उनले पढ्न नपाएकोमा धेरै दुःख रहेको कुरा बताइन् । अध्ययन क्षेत्रका अभै पनि बुहो री घरको कामकाज र छोराछोरीलाई र सासु ससुरालाई पालनपोषण गर्न मात्र हुन् भन्ने धारणा छ भनेर बताइन् ।

अनिता श्रेष्ठबाट गरिएको कुराकानीलाई हेर्दा शिक्षामा प्रभाव पार्न आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिककारणहरु पनि रहेछन् । अनुसन्धान क्षेत्रका महिलाहरुमा विवाह पछाडि पढाइलाई निरन्तरता दिन नसक्नुमा समाज नै महिला शिक्षाको बारे चेतना नभएको बुझिन्छ । बुहो रीलाई पढाउनुपर्छ भन्ने सामाजिक धारणाको विकास नभएको अवस्था अध्ययनका क्रममा पाइयो । त्यस्तै गरी महिला शिक्षालाई पुराना पुस्ताका मानिसले महिला भनेको खाली काम गर्न र बच्चा जन्माउनेमा मात्र सिमितता रहने कुरा अन्तवार्ताबाट पाइयो । यसरी महिलाको शैक्षिक अवस्थ माथि पहुँचमा असर पर्न गएको देखिन्छ ।

५.११ उमेर अनुसार महिलाहरुमा शिक्षा प्रतिको सामाजिक धारणा

अनुसन्धान क्षेत्रका महिलाहरुमा शिक्षा प्रतिको बुझाइ फरक फरक रहेको पाइयो । उक्त अध्ययन क्षेत्रमा पनि छोरा र छोरी विच अभै पनि शैक्षिक क्षेत्रमा भेदभाव गर्ने गरेको पाइयो । अनुसन्धानका क्रममा घरधुरी सर्वेक्षणमा एउटै घरका छोराछोरीमा पनि विद्यालय शिक्षामा पनि भेदभाव गरेको पाइयो । जस्तै छोरालाई निजि विद्यालयमा पढ्न पठाएको छोरीलाई सरकारी विद्यालयमा पढाएको अध्ययनको क्रममा अवलोकनबाट यहाँ पाइयो ।

शिक्षित व्यक्तिले पढाइलाई मान्यता दिएको पाइयो भने अशिक्षित व्यक्तिले परम्परागत धारणा अर्थात् पढाइलाई महत्व नदिएको पाइयो । उक्त कुरालाई तलको तालिका नं. २० बाट प्रष्ट देखाइएको छ :

तालिका नं. २०

उमेर अनुसार महिला शिक्षा प्रतिको सामाजिक धारणाको विवरण

उमेर समुह	शिक्षित	संख्या	अशिक्षित	संख्या	प्रतिशत
युवायुवती	चाहिन्छ	१३	चाहिदैन	२	१५
बुढापाका	चाहिन्छ	२५	चाहिदैन		२५
जम्मा					४०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

अध्ययन क्षेत्रमा शिक्षित र अशिक्षित व्यक्ति उमेर अनुसार शिक्षाप्रतिको बुझाइ फरक फरक रहेको पाइयो । निरक्षर र वृद्ध मध्ये २ जना व्यक्तिहरूले मात्र छोरीलाई शिक्षा अत्यावश्यक नहुने भन्ने परम्परागत धारणा, छोरी विवाह गरेर पराइ घर जाने सामाजिक संस्कारगत स्वाभाविक अगाडि बढेर निरक्षर व्यक्तिहरू भएतापनि विश्व परिवेशमा महिला र पुरुषको समाज जिम्मेवारी र अधिकारको चर्चाले सकारात्मक महल राखिरहेको वर्तमान परिवेशमा अध्ययन क्षेत्रका युवायुवती र उत्तरदाताले महिला एवं छोरीलाई शिक्षित बनाउनु छोरीलाई शिक्षित बनाउनु समान नै हो भन्ने सकारात्मक धारणा रहेको कुरा अध्ययनबाट पाइयो ।

६० वर्षिया लक्ष्मी महर्जन परिवारमा मुख्य अभिभावकको भूमिका रहेकी छिन् उनका छ जना छोराछोरी छन् । उनलाई अभिभावकले नपढाएकोमा कुनै गुनासो छैन किनकि आफ्नो जीवन जसोतसो विताइसके उनको विचारमा छोरी भनेको अर्काको घरमा जाने जात हो । जति पढे पनि अर्काको घरमा जानु परिहो ल्छ । त्यही चुलो चौको गर्नुपर्छ । त्यसैले छोरीले पढ्नु पर्दैन । अक्षरसम्म चिन्दा हुन्छ भन्ने उनको धारणा पाइयो । छोरीले घर व्यवहो र चलाउने भएकाले छोरीलाई शिक्षा आवश्यक हुने कुरा बताइन् । छोरीलाई नपढे पनि हुन्छ भन्ने कुरा बताइन् ।

कुनै पनि व्यक्तिको बुझाइ र विचारलाई प्रभाव पार्न मुख्य तत्व भनेको शिक्षा हो । वास्तवमा उमेरको आधारमा पनि शिक्षा प्रतिको बुझाइ फरक हुने कुरा माथि प्रस्तुत

गरिएको थारुको कुराकानीबाट महिला र पुरुषको शिक्षामा भएको अन्तर स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

५.१२. उमेरगत रूपमा नेवार परिवारका सदस्यहरूको साक्षरता स्थिति

कुनै पनि व्यक्तिलाई बद्लिदो परिस्थितिमा उमेरले पढाइलाई छेक्दैन भन्ने कुराको दुइमत नभएको अवस्था रहेता पनि पहिला यो धारणालाई गलत मानिन्थ्यो । व्यक्तिको शिक्षालाई उसको उमेरगत विवरणले पनि देखाउने गर्दछ । अनुसन्धान क्षेत्रमा रहेका यस परिवारको उमेरगत रूपमा उत्तरदाताको उमेरगत तथा साक्षरताको स्थितिलाई तालिका नं. २१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं २१

उमेरगत रूपमा नेवार परिवारका सदस्यहरूको साक्षरता स्थिति

उमेर वर्ग	साक्षर		निरक्षर		कूल	
	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
६-३० वर्ष	६१	४९	५	५	६६	५४
३१ वर्षभन्दा माथि	१६	२३	२९	२२	४५	४५
	७७	७२	३४	२७	१११	९९

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका नं २१ अनुसार छनोट भएका परिवारमा ६-३० वर्षको उमेर भित्र नै साक्षरता दर अत्याधिक रहेको देखिन्छ । उक्त उमेर समूहमा पुरुष ४९ र महिला ६१ साक्षर रहेका छन् । पुरुष ५ र महिला ५ मात्र निरक्षर छन् । त्यसै गरी ३० वर्ष माथिको साक्षर जनसङ्ख्या पुरुषमा कूल ४५ पुरुष र ४५ महिला रहेका छन् । ३० वर्ष माथिको उमेर हेर्दा महिला भन्दा पुरुष बढी साक्षर छन् । ३० वर्ष सम्म हेर्दा पुरुष महिला प्राय सबै साक्षर छन् । हो ल नेवार समुदायमा अभिभावकले शिक्षाको महत्व बुझेका कारण छोरीलाई पनि छोरा सरह भेदभाव वीना विद्यालयमा पठाउन थालेका छन् ।

५.१३ नेवार जातिको लिङ्गको आधारमा शैक्षिक अवस्था

यस अनुसन्धान क्षेत्रमा शिक्षामा लैंगिक भिन्नता के-कस्तो छ भन्ने बारेमा पुरुष र महिला विचको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गरी सो भिन्नतालाई तालिकाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २२: नेवार जातिको लिङ्गको आधारमा शैक्षिक अवस्था

पढाइको स्तर	महिला		पुरुष		जम्मा	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
निरक्षर	३४	३.७४	१२	१२.१२	४६	२१.९०
साक्षर	१७	१५.३१	१६	१६.१६	३३	१५.७१
प्रा.वि.	२२	१९.८१	२५	२५.२५	४७	२२.३८
नि.मा.वि.	१४	१२.६१	१९	१९.९९	३३	१८.०९
मा.वि.	६	५.४०	१०	१०.१०	१६	७.६१
उ.मा.वि.	४	३.६०	९	९.०९	१३	६.१९
स्नातक	२	१.८०	५	४.०५	७	३.३३
स्नाकोत्तर	१	०.९००	३	३.०३	४	१.९०
जम्मा	१११	१००	९९	१००	२१०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

माथिको तालिका नं. २२ मा देखाइएको तथ्याङ्क अनुसार अध्ययन क्षेत्रका आधारमा उच्च मा.वि.मा व्यापक रूपमा लिंग विभेद रहेको पाइयो । उक्त तालिकामा निरक्षर संख्या ३.७४ प्रतिशत रहेको छ भने पुरुषको निरक्षर संख्या १२.१२ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यस्तै गरी महिलाहरूको शैक्षिक स्तर र तह बढ्दै जाँदा सहभागिता घट्दै गएको अध्ययनबाट देखिएको छ । किनभने स्नातकोत्तर तहमा महिला १ जना हुँदा पुरुष ३ जना रहेको पाइयो । यसरी शैक्षिक स्तरमा महिला र पुरुष विच विभेद रहेको अध्ययनबाट स्पष्ट भएको छ ।

५.१४ हाल विद्यालय गइरहेका अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाको विवरण

परिवार समाज र स्वयम् व्यक्तिगत क्रियाकलापमा शिक्षाले प्रभाव पार्दछ । यसैले ५ वडाका उत्तरदाताको परिवारमा पनि अभिभावककै शैक्षिक सचेतना र अज्ञानताले गर्दा पारेको प्रभाव के कस्तो छ र अभिभावकले बालबालिकाको भविष्यप्रति कतिको चासो गर्दछन् वा गर्दैनन बालबालिकामा लैङ्गिक विभेद कस्तो छ भन्ने विषयमा तलको तालिका नं. २३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २३

उत्तरदाताको परिवारमा विद्यालय जाने बालबालिकाको विवरण

विद्यालय जाने बालबालिका	छोरी संख्या	छोरा संख्या	जम्मा संख्या
सरकारी विद्यालय गइरहेका	६	२	८
निजी विद्यालय गइरहेका	१२	१७	२९
विद्यालय विचैमा छाडेको	३		३
जम्मा	२१	१९	४०

स्रोत स्थलगत अध्ययन २०७३

माथिको तालिका २३ अनुसार अध्ययन क्षेत्रका शैक्षिक गतिविधि सम्बन्धि धारणा छोराछोरीलाई कस्तो प्रकारको शैक्षिक संस्थामा पढाउने गरिएको छ भन्ने कुरालाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । यस क्षेत्रका अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीलाई सरकारी र निजी विद्यालयमा भर्ना गरेका आधारमा नै अनुमान गर्न सकिन्छ कि उनीहरु विचमा लैङ्गिक विभेद कस्तो छ भन्ने कुरा उनीहरुमध्ये १७ छोरालाई निजी विद्यालयमा पढाएका र १२ जना मात्रले निजी विद्यालयमा छोरीले पढेको हुँदा लैङ्गिक विभेदको स्पष्ट उदाहरण यही पुष्टि हुन्छ । यस कारण अझैपनि छोरीको तुलनामा छोराहरु नै निजी विद्यालयमा पढाइनुमा महिला भएकै कारण गुणस्तरिय शिक्षाबाट वञ्चित भएको अध्ययनबाट पाइएको छ ।

त्यस्तैगरि सरकारी विद्यालयमा छोराको तुलनामा छोरीको संलग्नता बढी पाउनु निजी र सरकारी विद्यालयको शिक्षामा महिला र पुरुषको संलग्नतामा पनि भिन्नता आउने बर्तमान नेपालको मुख्य समस्या भएको कुरा सानो क्षेत्रमा गरिएको यस अध्ययनले पनि

प्रस्ट पारेको छ । किनभने महिलाहरुको परम्परागत पुरुषवादी नेपाली सामाजिक चिन्तन र संस्कार एवं निति निर्माण गर्ने निकायमा महिलाको पहुँच नपुग्याई पुरुष केन्द्रित निति नियमका कारण आजको समयसम्म पनि महिलाले चाहे अनुसारको शिक्षामा संलग्न हुने परिवेश नपाएर पनि छात्र छात्रामा विभेद भएको स्पस्ट देखिएको छ ।

५.१५ काठमाडौं जिल्लामा रहेका शैक्षिक संस्थाहरुको विवरण

अध्ययन क्षेत्रको काठमाडौं जिल्लामा शिक्षा दिनका लागि सरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न सामुदायीक तथा संस्थागत विद्यालयको स्थापना पश्चात त्यहाँका हुने खाने परिवारका सदस्यहरुले औपचारिक शिक्षा लिएको पाइन्छ भने समयको विकाससँगै विभिन्न क्षेत्रमा स्कूलहरुको स्थापना हुने क्रममा यस क्षेत्रमा पनि सरकारी तथा निजि प्रयासबाट शैक्षिक संस्थाहरुले स्थापना भएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा रहेको काठमाडौं जिल्लाको शैक्षिक संस्थाहरुको विवरणलाई तालिका नं. २४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २४

तहगत विद्यालय / क्याम्पस विवरण २०६८/०६९

संचालन तह	सामुदायीक विद्यालय	संस्थागत	जम्मा
प्रा.वि.	२४८-२६४	१३१-१२०	३७९-३८४
नि.मा.वि	१६१-१५६	५९-५१	२०७-२२०
मा.वि	८८-७३	५०-५०	१२३-१३८
उ.मा.वि.	५६-५२	१४	६६-७०
जम्मा विद्यालय संख्या	५५३-५४५	२५४-२३५	७८०-८०६
क्याम्पस			१६

स्रोत: शैक्षिक तथ्याङ्क २०६९ जि.शि.का. काठमाडौं

काठमाडौं जिल्लामा रहेको शैक्षिक संस्थाहरु मध्ये सबैभन्दा पुरानो विद्यालय दरबार हाई स्कूल हो ।

५.१६ नेवार समुदायको अधिल्लो पुस्ता र पछिल्लो पुस्ता बीचमा शिक्षालाई हेर्ने दृष्टिकोण

अधिल्लो पुस्ताका मानिसहरूको शिक्षालाई अनिवार्य पक्षका रूपमा लिएका थिएनन् उनीहरूमा पढ्नुपर्छ भन्ने ज्ञान थिएन । धेरै जसो अध्ययनमा संलग्न भएका छैनन् भने थोरै मात्रामा अध्ययनमा संलग्न भएता पनि अध्ययन पूरा नै नगरी बीचमा नै अध्ययन छोडेका छन् । जसको मुख्य कारण के-के हुन् भनि अध्ययन क्षेत्रका महिलालाई कुरा गर्दा १ जनासँग गरिएको कुराकानीलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४५ वर्षिय कान्छा महर्जनका अनुसार : उनको बुवा आमाको आर्थिक अवस्था कमजोर थियो । हो म्रो समयमा बुवाआमाले पढाइको महत्व नबुझ्नु र आफूलाई पनि पढ्नुपर्छ भन्ने थाहो नभएको बताइन् । उनले आफू बसेको ठाउँका छोराछोरी स्कूल पढेर शिक्षित भई जागिर खान सक्ने भएको देखेर पढेलेखेको मान्छेलाई कसैले ठग्न सक्दैन । पढेलेखेको मान्छे बाठो हुँदो रहेछ अनि जुनसुकै ठाउँमा गएर पनि काम गरेर खान सकिदो रहेछ भन्ने थाहो भएको बताइन् त्यही धारणाले गर्दा आफू पढ्न नपाए पनि आफू पछीको पिढीले पढ्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरिन् ।

महिला शिक्षाको बारेमा भन्दा पहिले छोरी मान्छे बिहे गरेर अर्काको घर जाने जात भनेर, चेतनाको कमि, शैक्षिक संस्था नजिकै नभएर महिलाहरूको अध्ययनमा कम संलग्नता थियो भन्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरे । अहिले आएर महिलाले पनि शिक्षामा पुरुष सरह अवसर र सुविधा पाउनु पर्छ भन्ने धारणा धेरैमा पाइयो ।

महिलाले किन पढ्नुपर्छ भन्ने प्रश्नमा अधिल्लो पुस्ताका मानिसले छोरीले पढी भने हो मीहरूजस्तो दुःख पाइदैन, पढेकै राम्रो श्रीमान् पाउँछे, जागिर खाएर पैसा कमाउन सक्ने हुन्, कसैले ठग्न सक्दैन, आफ्नो परिवारलाई राम्रो मार्ग निर्देशन दिन महिला शिक्षित भयो भने उसले आफ्ना छोराछोरीलाई राम्रो हेरचाह शिक्षा दिक्षा दिन सक्छन् भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका अधिल्लो पुस्ताका मानिसले पहिला शिक्षाको महत्व नबुझेपनि अहिले आएर शिक्षाको महत्व बुझ्न थालेका छन् जुन कुरा नेवार समुदायमा छोराछोरीहरूको शिक्षामा संलग्नता बढेकोबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । अहिले उनीहरू शिक्षालाई अनिवार्य पक्षका रूपमा लिन थालेकोले खर्चले भ्याएसम्म छोराछोरीलाई पढाउने धारणा व्यक्त गरे । उनीहरूको शिक्षा प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण छ । तर विवाहित महिला शिक्षा

प्रति यहाँको अधिल्लो पुस्ताका मानिसहरु त्यति सकारात्मक पाइएन । विवाह भइसकेपछी महिलाहरुले घरमा काम गर्नुपर्ने, छोराछोरीको हेरचाह गर्नु पर्ने, खेतको काम गर्नु पर्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरेका थिए ।

अहिलेको पुस्ताले शिक्षालाई अत्यन्तै महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा लिएका छन् । आफ्नो अधिल्लो पुस्ताहरु निरक्षर भएर नै हो मी नेवार समुदायका महिलाहरु सरकारी गैरसरहो री कार्यलयको उच्च तहसम्म पुग्न सकेका छैनन् । अब हो मीले पढेर नेवार महिलाको शैक्षिक अवस्था सुधार्नुपर्छ, शिक्षा विना मानिसको जिवन अपुरो हुन्छ । बदलिदो संसारलाई बुझ्न, आत्मनिर्भर भई वाचन आत्मविश्वास बढाउन, परिवारलाई शिक्षित पार्न, आफ्नो परिवारको शैक्षिक स्तर सुधार्न, समाजमा सम्मानपूर्वक जीवन यापन गर्न देशको विकास गर्न पढ्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरे ।

महिला पुरुष शिक्षामा समान अवसर र सुविधा पाउनुपर्छ साथै विवाहित महिलाले पनि आफ्नो इच्छा अनुसार अध्ययनलाई निरन्तरता दिन पाउनु पर्छ भन्ने शिक्षा प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण पाइयो ।

अध्याय - छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

नेपालको सबै महिलाको शैक्षिक अवस्था समान रहेको छैन । सबै क्षेत्रको शैक्षिक संस्थाको सम्बन्धमा अध्ययन पनि गरिएको छैन र गरिएका कोहि अध्ययनहरूमा एक त महिलाको शैक्षिक अवस्थालाई मात्र केन्द्र विन्दु बनाएको छैन भने अर्को तर्फ प्राप्त तथ्याङ्कहरूमा पनि एकरूपता रहेको छैन । नेवार समुदायको शैक्षिक, राजनीतिक, आर्थिक अवस्था अन्य बाहुन, क्षत्री, राई, लिम्बुको भन्दा न्यून स्तरको रहेको छ । नेपाली समाजमा सैद्धान्तिक रूपमा त्यस्तै व्यवहोरिक रूपमा शैक्षिक प्रणालीमा अभै परिवर्तन आउन सकेको छैन । नेपाली समाजमा केही शहरी क्षेत्र र उच्च जातिहरूमा बाहेक ग्रामिण समाजमा अभै परम्परावादी सोचबाट ग्रसित छ । आर्थिक स्थिति कमजोर भएका परिवारमा थोरै भए पनि छोरोलाई नै पढाउन चाहन्छन् । छोरीले खेतिपाति र घर भित्रको काम गर्नु पर्ने भएकोले धेरै शिक्षा जरुरी छैन भन्ने धारणा पाइन्छ । विकाशशील देशहरूमा सानो उमेरमा विवाह गर्भावस्था विद्यालय पहुँचको अभाव र लैङ्गिक विभेदयुक्त शिक्षण र शैक्षिक सामाग्रिका कारण अभै पनि विद्यालयहरूमा छात्रा संलग्नता कम छ ।

समाज शास्त्रीय/मानवशास्त्रीय अध्ययनहरूलाई हेर्दा हिमाली र पहाडी क्षेत्रका जाति जनजातिका बारेमा अध्ययन धेरै भएका छन् । पहाडी क्षेत्रमा आदिवासी मध्ये नेवार समुदायका महिला शिक्षा सँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको अध्ययन गर्ने उद्देश्यका साथ गरिएको यस अनुसन्धानमा अध्ययन क्षेत्रमा महिलाको शैक्षिक अवस्था बुझ्ने, महिला शिक्षा प्रति नेवार समुदायको धारणा बुझ्ने, समुदायको अघिल्लो पुस्ता र पछिल्लो पुस्ता बीचमा शिक्षालाई हेर्ने दृष्टिकोण पत्ता लगाउने विशिष्ट उद्देश्य रहेका छन् ।

पूर्व साहित्यको समीक्षा गर्ने क्रममा शिक्षाको अवधारणा, सामाजिक लिङ्ग सम्बन्धि लेख, पुस्ताका साथै सम्बन्धि अध्ययन गरिएका शैक्षिक सामाग्रिको बारेमा चर्चा छ ।

अनुसन्धानका वर्णात्मक र अन्वेषणात्मक ढाँचामा गरिएको यस अनुसन्धानको क्षेत्र कीर्तिपुर वडा नं. ५ को नेवार जातिको बसोबास रहेको खासीबजार टोलको हो । यस टोलमा रहेका र १६० परिवार संख्या नै अनुसन्धानको समग्र हो । च्यान्डम विधिबाट ४०

घर परिवार नमुना छनौट भएका प्रत्येक परिवारबाट १५ वर्ष माथिको एक महिलालाई उत्तरदाताको रूपमा चयन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार गुणात्मक र तथ्याङ्कहरू प्राथमिक तथा द्वितीय श्रोत बाट संकलन गरी विश्लेषण गरिएको यस अनुसन्धानबाट प्राप्त हुन आएका तथ्यहरूको सारांश निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.१९ प्रतिशत पुरुषहरू र ४१.५८ प्रतिशत महिलाहरू विवाहित रहेका छन् भने छनौट भएको महिला तर्फ चाहि ४१.४४ प्रतिशत विवाहित, ५३.१५ प्रतिशत अविवाहित र ५.४० विधवा अवस्थामा रहेका छन् । प्रति परिवार औषत ५.२८ रहेको परिवारमा ७७.५ प्रतिशत एकात्मक र २२.५ प्रतिशत संयुक्त परिवारहरू छन् । ९१.६७ प्रतिशत परिवारमा पुरुष ८५ प्रतिशत परिवारमा महिला प्रमुख रहेका छन् । प्रमुख पेशा कृषि भए पनि सो बाहेक ज्याला मजदुर, व्यापार, वैदेशिक रोजगार, सरकारी जागिर आदि पेशा पनि रहेको पाइन्छ ।

जिल्लाको कूल साक्षरता ६७.१४ प्रतिशत रहेकोमा महिलाको संख्या ५८.८ प्रतिशत र पुरुषको संख्या ७५.६२ प्रतिशत रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा कूल साक्षरता ७०.४९ प्रतिशत रहेको छ । जहाँ पुरुष आफ्नो जनसंख्याको ७१.७२ प्रतिशत र महिला ६९.३७ प्रतिशत साक्षर रहेको देखिन्छ । एस.एल.सी. पूर्वको तहसम्म महिलाको शैक्षिक अवस्था सन्तोषजनक रहे पनि सो माथिको योग्यतामा अत्यन्तै न्यून सहभागिता रहेको छ । नेवार परिवारमा २० वर्ष माथि उमेर समुहका व्यक्तिहरू अध्ययनमा सहभागिता घट्न थालेको छ भने २५ वर्ष उमेर माथिका कोहि पनि शिक्षण संस्थामा सहभागी छैनन । यी परिवारमा ६-३० वर्ष समुहका महिलाहरू बढी साक्षर रहे पनि सो उमेर माथिका अधिक महिलाहरू निरक्षर रहेका छन् । नेवार महिलाहरू बढी साक्षर छन् । विद्यालय तहसमा महिला पुरुष दुवैको सहभागिता रहे पनि सो भन्दा माथिल्लो तहमा अप्रत्यासित रूपमा सहभागिता घटेको पाइन्छ ।

यहाँको समाजमा महिलाको चाँडो विवाह गर्ने र विवाहित बृहो रीलाई नपढाउने चलन रहेको छ । यहाँका ३६.११ प्रतिशत नेवार महिलाले विवाह पछाडी महिलाले पढ्नु नपर्ने मत जाहेर गरेका छन् । पढ्न पाउनु पर्ने धारणा राख्ने महिलाहरू स्वयं विवाहको कारणले अध्ययन छोड्न बाध्य छन् । महिलालाई विवाह पछाडी पढाउने प्रचलन नभएका कारण यहाँ उच्च शिक्षामा महिलाको सहभागिता घट्दै गएको छ ।

कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारणले गर्दा महिलाहरू अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसक्ने कुरा अनुसन्धानबाट पुष्टी भएको छ । आर्थिक अभावका कारण कामको खोजी गर्नु पर्ने बाध्यता अनि काम र अध्ययनलाई सँगै अगाडि बढाउन नसकिने अवस्थाले गर्दा पनि उच्च शिक्षामा महिला सहभागिता घट्दै गएको छ ।

यहाँको समाजमा महिलाको शिक्षामा सहभागिता राम्रै भए पनि ३६.५ प्रतिशत महिलाले विवाह पछाडी पढ्नु नपर्ने धारणा रहेको छ । यहाँ ५५.५६ प्रतिशत नेवारको परिवारमा महिलालाई पढाउँदा विभिन्न समस्याको अनुभव गरिन्छ । नेवार महिलाहरू मध्ये महिला र पुरुषलाई शिक्षामा समान अवसर र सुविधाको पक्षमा ९७.२२ प्रतिशत र पुरुषलाई बढी अवसर र सुविधा दिनुपर्ने धारणा २.७८ को रहेको छ । समानताको कुरा नेवार महिलाहरूको धारणा हुन् तर वास्तविक व्यवहोरामा भने पूर्ण रुपमा खासै गुञ्जायस देखिदैन ।

नेवार समुदायको युवा युवतीहरूमा शैक्षिक जागरण बढ्दै गएको देखिन्छ । यस समुदायमा वरिपरि ब्राहमण, क्षेत्री आदि रहेको जसको शिक्षाको स्तर उच्च रहेको, नीजि तथा सरकारी, विद्यालय नजिकै भएको अभिभावकले शिक्षाको महत्व बुझ्दै जानुका साथै अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा, सिमान्तकृत विद्यार्थीको लागि छात्रवृत्ति, रोजगारीको लागि साक्षरताको आवश्यकता आदिले गर्दा साक्षरता स्थिति बढ्दै गएको देखिन्छ ।

शैक्षिक संस्था नजिकै नभएर, शिक्षाको महत्व नबुझे, पढेपनि नपढे पनि विवाह गरेर अर्काको घर गएर काम गर्नु पछि भन्ने धारणाको कारण पहिला महिला साक्षरता दर कम थियो हो ल यस समुदायमा अभिभावकले शिक्षाको महत्व बुझ्दै जानु, रोजगारको लागि शिक्षाको आवश्यकता पर्नु, शिक्षित मानिस अशिक्षित भन्दा बाठो, जान्ने बुझ्ने हुन्छ भन्ने थाहो पाउनु छोराल्छोरी बीच भेदभाव कम हुनु, शैक्षिक संस्था नजिकै हुनु, विद्यालय गएर पनि घरको काम गर्न भ्याउनुले गर्दा साक्षरता दर बृद्धि भएको देखिन्छ । यस समुदायमा महिलाहरूले जागिर खान, आत्मनिर्भर बन्न, परिवार शिक्षित पार्न कोहिबाट नठगिन, ज्ञान आर्जन गर्न, आत्म विश्वास बढाउन, बच्चाको उज्वल भविष्यको निमित्त, हिसाव किताव राख्न सक्ने भइ कुनै पनि व्यवसाय गर्न सक्षम हुनका लागि पढ्न आवश्यक रहेको बताए ।

विवाहित महिलालाई पढाउने चलन नहुनु, विवाह भए पछि घरको काम, खेतिको काम गर्नु पर्ने बाध्यता, बाल बच्चा जन्माउने हुर्काउनु पर्ने कारण यस समुदायमा विवाहित महिला पनि हो ल अध्ययनरत छैनन् ।

विद्यालय तह सम्म हेर्दा सहभागिता ठीकै देखिन्छ तर आमा बुवालालाई खेतीमा, घरमा सघाउनु पर्ने बाध्यता, आर्थिक अभावका कारण ज्याला मजदुरी गर्न जानु पर्ने बाध्यताका कारण त्यहाँका युवा युवतीको उमेर बढ्दै जाँदा विद्यालयमा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । साथै आर्थिक अभाव, चेतनाको कमि, चाँडो विवाह र कृषिमा आश्रित पेशा हुनु आदि कारणले गर्दा उच्च शिक्षामा अझै पनि उल्लेखनीय सम्लग्नता पाइदैन ।

६.२ निष्कर्ष

वर्तमान बदलिने युगमा शिक्षाको महत्व बढ्दै गइरहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि अभिभावक, छोराछोरीमा शैक्षिक चेतनाको बृद्धि भएको छ भन्न सकिन्छ । यहाँको समग्र शैक्षिक अवस्था सन्तोषजनक नै छ । तर शिक्षाको तह बढ्दै जाँदा विद्यालयमा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । अझ एस.एल.सी माथिको शिक्षामा एक्कासी गिरावट आउनुले भने शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको प्रमाणित गर्दछ । यहाँका प्रौढ महिलाहरु प्राय निरक्षर छन् । वर्तमानमा बालिकाहरुको विद्यालयमा सहभागिता बढ्दै गएको र अभिभावकहरु पनि केही सकारात्मक देखिएका छन् । यह शिक्षामा छोरी र बुहो रीलाई समान अवसर नदिनाले विवाहितहरुको तुलनामा अविवाहित कै शैक्षिक अवस्था राम्रो छ । यहाँको समाजमा बुहो रीको शिक्षालाई महत्व नदिइने कारणले गर्दा जतिसुकै प्रतिभाशाली भए पनि विवाह पश्चात बीचैमा अध्ययन छोड्न महिलाहरु बाध्य छन् । यहाँ प्राय सम्पूर्ण अविवाहितहरु औपचारिक शिक्षामा संलग्न छन् ।

यहाँको समाजमा उच्च शिक्षामा महिलाको कम सम्लग्नता रहेको देखिन्छ । जसको कारणमा महिलाको चाँडो उमेरमा नै विवाह गरीदिने प्रचलन विवाह पछाडी बुहारीलाई पढाउने चलन नहुँदा महिलाले अध्ययनलाई निरन्तरता दिन पाउँदैनन् । घरको, खेतिपातीको काममा सघाउनु पर्ने भएकाले अध्ययनमा ध्यान दिन नपाउँदा परीक्षामा बारम्बार असफल हुनु पुग्छन् र असफल भएका अभिभावकहरुद्वारा उनीहरुलाई दुरुत्साहन गरिन्छ । उच्च शिक्षा महँगो हुनाले आर्थिक विपन्न भएकाहरुको पहुँच नपुग्दा महिला उच्च शिक्षामा कम

सम्लग्न छन् । गरिवीको कारण चाँडै कामको खोजीको लागि जानुपर्ने बाध्यताले उच्च शिक्षामा संलग्नता कम छ ।

बदलिँदो समय र परिस्थितिले गर्दा शिक्षाको महत्व पनि बढ्दै गैरहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि अभिभावक, छोराछोरीमा शैक्षिक चेतनाको वृद्धि भएको छ भन्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रको शैक्षिक अवस्था सन्तोषजनक रहेतापनि महिलाहरूको शिक्षाको तह बढ्दै जाँदा विद्यालयमा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । कीर्तिपुर नगरपालिका वडा नं ५ अन्तर्गत खासिबजार टोलका महिलाहरूको तुलनात्मक शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन निष्कर्षमा पुग्दा निम्न बुँदाहरू पाउन सकिन्छ । जुन तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- १) अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू शिक्षाको अवसरबाट वञ्चितनै रहेको पाइयो ।
- २) समयको परिवर्तन संगै आफ्नो छोरीहरूलाई विद्यालय पठाउनुपर्छ भन्ने चेतना आएको पाइयो ।
- ३) अशिक्षित र चेतनाको कमिले छोरीहरूलाई सानै उमेरमा विवाह गरिदिने भएकाले छोरीहरूले उच्च शिक्षा होसिल गर्नेको संख्या कम नै पाइयो ।
- ४) चेतना र अशिक्षाको कारणले गर्दा परम्परागत धारणालाई यथावत नै कायम राखेको पाइयो ।
- ५) अविवाहित महिलामा शिक्षा प्रतिको त्यहाँको समुदाय सकारात्मक छ तर विवाहित महिलामा शिक्षा प्रति त्यति सकारात्मक देखिदैन ।
- ६) कतिपय परिवारमा छोराछोरिलाई भेदभाव गरिएको पाइयो । जस्तै छोराहरूलाई बोर्डिङ्ग स्कूल, छोरीलाई सरकारी स्कूलमा पढाएको, घरायसी काममा छोरीलाई मात्र लगाईएको पाइयो ।
- ७) शिक्षाको कमिले आयमुलक काममा नलागेर बढी महिलाहरू कृषि, ज्याला मजदुरी पेशामा नै संलग्न रहेको पाइयो ।
- ८) अधिल्लो पुस्तामा शिक्षाको महत्व नबुझि नकारात्मक दृष्टिकोण राखेको पाइयो भने पछिल्लो पुस्तामा शिक्षाप्रति पुर्ण सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको पाइयो ।

महिलाहरूले अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसक्नुको कारणहरू धेरै कमजोर आर्थिक अवस्था, अर्काको घरमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता, सानै उमेरमा विवाह, कक्षामा वारम्बार

असफल भएका कारण, स्कुल टाढा भएका कारण आदिले गर्दा अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसकेको उत्तरदाता महिलाहरुबाट प्रस्ट रुपमा पाइयो ।